Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 217 (12307) | 1983 чылдың сентябрь 18, воскресенье | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу ээлчеглиг хуралынга Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери күрүнелерниң мадрид ужуражылгазынга совет делегацияның ажылының түңнелдерин чугаалашкан болгаш чүүлдүг деп көрген. Ужуражыышкынның түңнел үе-чадазы даштыкы херектер министрлериниң деңнелинге болган. Ол ужуражыышкын Хельсинкиниң Түңнел актызында принциптерге болгаш чүүлдерге даянып турар балансылаттынган болгаш долу утказы түңнел документиде айыттынган кескү түңнелдерлиг болуп доозулган. Ужуражыышкынның киржикчилери күрүнелерниң Европага болгаш бүгү делегейге тайбыңның эрге-ажыктары дээш моон соңгаар бот-боттарынга ажыктыг кылдыр кады ажылдаарынга чаа-чаа аргалар тургустунган. Мадрид ужуражыышкынның ооң чогумчалыг түңнелдери — чугаалажыышкыннар болгаш бот-боттарының билчиринин, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны чугаалажыышкыннар аргазы-биле таарыштырарының угланыышкынын чорударынга кескү чедиишкин. Ол түңнелдер чавырлыышкын политиказының амыдыралчы күштери быжыг курлавырлыг дээрзин бадыткаан. Политиказында кандыг-даа аңгыланчак чүүлдер, делегей херектериниң амгы байдалының үнелээшкининде кандыг-даа аңгы бодалдар бар-даа болза, Европада болгаш делегейде амгы байдал кайы хире-даа дүшкүүрлүг болза, аңгы-аңгы ниитилел тургузуглуг күрүнелер кайы-кайызы-даа тааржып болур, бүгү улустарга ажыктыг дугуржулгаларны чедип ап болурун ол херечилеп турар. Ындыг угланыышкынны чорудары күрүнелерниң боттускайлаң чоруун хүндүлээрининң, иштики херектеринге холгаарлавазының, амгы бар кызыгаарларны үреп болбазының принциптерин хажык чок сагыырын негеп турар.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга магадылаттынган Аъш-чем фондузун тургузар болгаш совет кижилерниң чаагай чоруун бедидер сорулга-биле черлерни мелиорастаарының үр хуусаалыг программазын ажылдап кылырының дугайында айтырыгны көрген. Сөөлгү он чылдарда бистиң чуртувуста суггаттыг болгаш кевирген черлерниң шөлү дыка өскеп, мелиорастаан черлерден ап турар чер ажылының продукциязының бот-деңзизи көвүдээн деп демдеглеттинген. Ол черлерге бүгү хөвеңниң болгаш ристи, ногааларның үштүң ийи кезиин, чимистерниң болгаш виноградтың чартык кезии хирени, бодүүн болгаш чулуктуг чемнерниң дөрттүң бир кезиин өстүрүп турар. Ооң-биле кады Аъш-чем программазын чайгылыш чок боттандырары мелиорацияны шыпар талазы-биле чаа деңнелче көдүрери, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериин көвүдедиринге база чер ажылының идегелдиин бедидеринге ооң аргаларын ам-даа эки ажыглаарын негеп турар. Чыгдынган дуржулга, суг ажыл-агый организацияларында тургустунган бүдүрүлге баазазы, мелиораторларның турум коллективтериниң бары ол адырны үр хуусаалыг комплекстиг программаның үндезининге хөгжүдер талазы-биле ам-даа нарын болгаш улуг хемчээлдиг сорулгаларны хүннүң айтырыынга тургузар база шиитпирлээр аргаларны берип турар. Ону ажылдап кылырынга кол кичээнгейни черниң байдалын экижидериниң үндезининге, суг ажыл-агый системаларын ажыглаарын сайзыраңгайжыдарының, суггарылганың ажыктыг аргаларын, тарылганың чөп структуразын калбаа-биле шиңгээдириниң үндезининге, бойдус камгалалының ажылдарын чорударының, суг курлавырын улус ажыл-агыйының эрге-ажыктарынга таарыштыр эде хуваарының үндезининге суггаттыг болгаш кевирген черлерден бедик беримчени алырын хандырып турар хемчеглерни боттандырарынче угландырар.

Эш А. А. Громыконуң Францияже ажылчын аян-чоруунуң түңнелин чүүлдүгүүнүп көргеш, СЭКП ТК-ның Политбюрозу ийи чурттуң аразынга кайызынга-даа ажыктыг кады ажылдажылганы хөгжүдериниң болгаш политиктиг чугаалажыышкыннарны уламчылаарының чугулазын демдеглээн. Ол ССРЭ-ниң болгаш Францияның эрге-ажыктарынга, Европага болгаш бүгү делегейге тайбыңның база айыыл чок чоруктуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

Политбюро Индияның даштыкы херектер министри П. В. Нарасимха Рао-биле чугаалажыышкыннар дугайында эш А. А. Громыконуң, а ол ышкаш Көрей Улус-Демократтыг Республиканың 35 чыл оюнуң байырлалынга совет партия-чазак делегациязының киржилгезиниң дугайында эш П. Н. Демичевтиң дыңнадыгларын чугаалажып көрген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга Совет Эвилелиниң иштики болгаш даштыкы политиказының чамдык өске айтырыгларын чугаалашкан.

Бөгүн—Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү

Белорус ССР. Улус ажыл-агыйын белеткеп каан ыяш, техниктиг база эм кылыр чиг-эт, арга-арыгның чемге ажыглаар продуктулары-биле херегтелин хандырар дээш арга-арыгның байлактарын долу болгаш хөй сорулгалыг ажыглаарының талазы-биле Минск областың Слуцк арга-ыяш ажыл-агыйы план ёзугаар шиитпирлеп турар. Чылдан чылче коллектив арга-арыгны көвүдедир өстүрүп турар. Мында селекция дузазы-биле ыяш үрезини өстүрер баазаны улгаттырары-биле улуг ажыл чорупп турар. Воробьевскиниң үнүш өстүрер черинде хады, шиви, дыт, дуб, ясень дээш ышкаш ыяштарның үрезинден үнген үнүштерин ажаап өстүрүп турар. Үнүш өстүрер черниң теплицазында хоорайның парк, сесерликтерин ногаанчыдары-биле олуртур янзы-бүрү чадаң ыяштар өзүп турар. 230 гектар черде ыяштар олуртунган, олар чаа арга-арыгны тургузуп турар.

ЧУРУКТА: Белоруссияның С. М. Киров аттыг технологтуг институдунуң доозукчузу, Воробьевск лесничествозунуң арга-ыяш ажылдакчызы Н. С. Щяснович болгаш арга-арыг хайгааракчызы А. М. Бурак.

А. НИКОЛАЕВТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ЧАРЫШТЫҢ МУРНУУ ОДУРУУНДА

Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң механизаторлары ниитиниң малынга четчир санныг чемнерни белеткээр дээш күженишкиннинг ажылдавышаан турарлар.

Николай Седен-Дамбаның удуртканы комсомолчу-аныяктарның мал чеми белеткээр механизастаттынган бригадазының кежигүннери социалистиг чарыштың түңнелдери-биле каш удаа тиилекчи болуп келген.

ЧУРУКТА: мурнакчы бригаданың кежигүнү, дуржулгалыг механизатор Сергей Санчат.

В. КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

АРГА-АРЫГ БАЙЛАКТАРЫ

Бистиң чуртувустуң арга-арыгларынга делегейниң ыяш курлавырларының дөрттүң бир кезээ онаажып турар. Боттарының профессионал байырлалын алырның ажылдакчылары ногаан өннүк дугайында сагыш салыышкынны улам күштелдиргени-биле уткуп турар.

Бисте ам арга-арыгны олуртуп, тарып турары кезип турарындан көвүдээн. Ооң ээлеп турар девискээри 1965 чылда турганындан 44,8 миллион гектарга немешкен, а ыяштың ниити курлавыры 4,4 миллиард кубометрге көвүдээн. Бо чылын арга-арыгны катап тургузар ажылды 1 миллион 330 муң гектарга, немей олуртурун база тарыырын 909 муң гектарга кылып чорударын планнаан. Ажыглап болур чедишкен ыяштарны алгаш, ооң орнунга ажыл-агыйга улуг херегледиг, үнелиг хады, шиви, пөш, дуб ышкаш ыяштарны өстүрерин көвүдеткен. Арга-арыгны катап тургузары—бистиң үевистиң бир онзагай негелдези. Ол талазы-биле ыяш өстүрер черлер көвүдээн, техниканы, тускай эртемниглерни ында берген. Олар арга-арыг девискээрлерин катап алгыдарының шуушурулга технологиязын, өзүмнерни алырының мурнакчы аргаларын ажыглап турар.

Бе беш чылда арга-арыгның аграр ужур-дузазы онзагай улгадыр, чүге дээрге ол Аъш-чем программазының сорулгалары-биле дорт холбашкан. Ыяш ажыл-агыйлары хөрзүннүң хаттан болгаш сугдан үрелиринге удур ажылдарны чорудуп, кандаашкыннар база изиг хаттарга удур демисежип турар. Чүгле чаңгыс эрткен чылда беанн коргалдарга, чоогаларга болгаш тарылгага эңчок черлерге хөрзүн үрелиишкиннеринге удур 400 муң га хире черге ыяш олуртулгазын чоруткан. Хөрзүн камгалалының 40 муң га чал дилиндектерин кылган. Ындыг дилиндектерниң гектар бүрүзү 20 га шөлдерни камгалаар, доктаамал бедик дүжүттү алыр арганы бээр. Он бирги беш чылда даг ийлеринге, хемнер, хөолбектер, арыктар эриктеринге камгалал дилиндектерни тарып олуртуру көвүдээн, оруктар кыдыгларында хоорайлар долгандыр олуртулгалар улам калбарган.

Чурттуң Аъш-чем программазы арга-арыгның байлактарын эң зо ёзу-биле ажыглаарын көрүп турар. Чайгаар үнген кат-чимистерни, моогулерни чыыры болгаш белеткеп алырын дыка көвүдедир апаар. Үнүш аймаан, мал болгаш балык ажылын киириштир арга-арыгның продукциязын белеткээриниң база ажылдап кылып алырының ниити хемчээли он бирги беш чылдың дургузунда 500 миллион рубль түңге чедер.

(СЭТА).

ХҮЛЭЭНГЕНИ КҮШТҮГ

«Ак-Туруг» совхозтуң экономиказының кол угланыышкыны хой ажыл-агыйы. Ындыг-даа болза, совхоз күрүнеге сүт садар планныг.

Ферма ам бо хүннерде күзеглеп көжүп келген. Күзегде оът-сигенниң үнгени эки. Инек кадарчылары Олчамай Мыйдыц-оол, Декабрь Маадыр-оол, Николай Маадыр-оол олар инектерни хүн бүрү терең оъттуг черлерже одарладып турар. Сүт бүдүреринге оларның үлүг-хуузу улуг.

Он бирги беш чылдың үшкү, өзек чылында күрүнеге 105 тонна сүттү садар сорулгалыг. 9 айларда 90 тоннаны садар планныг. Ам бо хүннерде 92 тоннаны саткан.

Фермада 9 саанчы ажылдап турар. Олардан Татьяна Монгуш хүнде 80 килограмм, пенсионер Көк-кыс Анай-оол 75 килограмм, аныяк коммунист Лариса Маадыр-оол 70 килограмм сүттү саап ап, өскелерден мурнап турар.

Коллектив планын ажыр күүседир дээш, бедиткен социалистиг хүлээлгени алган ажылдап турар.

К. КОМБУ.

«Шын» болгаш «Ленинчи орук» солуннарның каттышкан рейдизи

САГЫЛГА-ЧУРУМУ СУЛАЗЫНДАН

Салдынган сорулгаларны чедиишкиннинг күүседиринге, планныг онаалдаларны долдур болгаш ажыр боттандырарынга күрүнениң, бүдүрүлгениң база күш-ажылдың сагылга-чурумун бедидери чугула дээрзин СЭКП ТК-ның ноябрь (1982 ч.), июнь (1983 ч.) Пленумнарынга онзалап демдеглээн. Оларның шиитпирлерин болгаш эш Ю. В. Андроповтуң айтыышкыннарын «Большевик» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының ишчилери канчаар боттандырып турарыл? Ол бүгүнү «Шын» болгаш «Ленинчи орук» солуннарның каттышкан рейд бригадазы хынаан.

Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы мурнунда чылдарда районга, харын-даа республикага мурнакчы ажылдыг, арга-дуржулгалыг саанчыларлыг, корум-чурумнуг фермаларның бирээзинге санаттырып турган. 1983 чылдың сес айларының түңнели-биле ферманың ажыл-ишчилери 3900 центнер сүттү күрүнеге дужаар планын 3122 центнерге күүсеткен. Кыш чоокшулаан, а ферманың септелгезин ам-даа эки кылбаан, кышка белеткел кошкак. Мурнакчы ажыл-агыйлыг ферма сес айлар планын чүге күүсетпээнил? Ында ажыл-иштиң сандараан чылдагааны чүдел?

Арыг-Бажы сүт-бараан фермазында, мурнунда чылдарга турганы-биле дөмей, 320 ажыг саар инектерни 10 саанчы саап турар. Инек кадарчылары-биле бызаа ажаакчылары туруштарында ажылдавышаан. Инектер-даа, ажылчын күжү-даа кызырлы бербээн.

Аныяктар фермазы болганда, аныяк саанчылар хөй. Ферманың эргелекчизинге комсомолчу Александр Кертикоолович Донгакты томуйлаан. Ол мурнунда фермага трактористеп ажылдап турган. Ниити ферманың ажылы-биле таныш. Хөй чылда ажылдап келгеш, улуг дуржулгалыг саанчыларның колдуу өске ажылдарже шилчээн-даа болза, хоочуннар бар. Ажылчыннарның ажылдап үнер-кирери хөй. Август айда сүттү литрлеп хүлээп алыр лаборант халашкан, туралаан-на кижи бидоннарны долдуруп, хирлиг сүттү күрүнеге дужаап турган.

Кол-ла чүве ажылдан үнер-кирер чорукта, корум-чурумнуң кошкаанда. Ферма эргелекчизи дем-биле ажылдап билбес. Чүнү-даа чааскаан кылып эгелээр. Ферманың арткан хоочун ажылчыннары аныяктарга эвээш дуза чедирип турар. Аныяктарның үндүрүп келген саналдарын деткивес. Чүгле боттарының эрге-ажыын бодаар, ажы-биле чугаалаарга, кижи бүрүзү «думчуун бодалап» ажылдап турарындан бо бүгү четпестер тургустунуп келген.

Ферма коллективинде 6 коммунист бар. Ында партбөлүктүң даргазы Мыйдокпаа Бүрбүевна Монгуш. Кежигүннер хуралы 3-4 айлар иштинде эртпээн. Кескү агитация чок. Кызыл-булуңнуң тугу, лозуңнары куурарып калган, крыша кырында ак тук кииискип турар. Ол кижини пат-ла кайгадыптар.

— Эргиде ферма эргелекчилеп турган Күдер-оол Иргитти өске ажылче шилчиткени шын эвес. Ажылдан үнер-кирер чорук-биле чөпшээрешпес мен. Аныяк ферма эргелекчизи ажылчыннар тоовас-тыр. Хөй-ниити организациялары кошкак ажылдап турарын миннир бис — деп, партбөлүктүң даргазы чугаалады. Дөрт хонук бурунгаар сүттү литрлеп хүлээп алыр лаборант Мария Донгакты хүлээп алган.

— Ажылды экижидер дээш бүгү-ле хемчеглерни ап, хирлиг сүт дужаарган саанчыларга сагындырыгларны берип турар мен. Кол-ла чүве сүттү арыгшевер, шын литрлеп алырында. Коллективтиң корум-чуруму кончуг четпес. Чамдык хоочун, аныяк-даа ажылчыннарга сүме кадарга дыңнавас. Мындыг болур болза четпестерни эдип шыдавас бис — деп, Мария Донгак чугаалап олурду.

Сүт бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының планын күүседир дээш хемчеглерни ап турар-даа болза, ол түңнел чок. Чаш бызаалар ижер сүттү кызырган.

Четпестерни баш удур илередип, чайладырынга, корум-чурумну быжыглаарынга коллективте хөй-ниити организацияларының ажылы база улуг рольду ойнаар. Бо фермада хөй-ниити организацияларының ажылы четпес. Херээженнер бөлүүнүң даргазы Т. Кара-Сал, партбөлүктүң даргазы М. Монгуш боттуг ажылдарны четпес чорудуп турар.

Ферманың ажылының кошкаанының кол чылдагааннары — кадрларның ажылдан удаа-дараа халажып турарында, хоочуннарның аныяктарга боттуг дуза чедирбээнинде, корум-чурумнуң кошкаанда, ажыл шагын шын эвес ажыглап турарында база кижилерниң ажылдап турар ажылынга ээ-харысалга чогунда, удуртулганың кошкааганында. Фермада социалистиг чарышты кошкак организастап турар. Тус-тус саанчылар, кадарчылар аразынга соцчарышты калбартып, ай, квартал санында түңнеп, мурнакчыларны шаңнап-мактаары эң чугула. «Большевик» совхозтуң дирекциязы, кол специалистер ферманың ажылынче чогуур кичээнгейни салыр ужурлуг.

Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилери күш-ажылдың болгаш партияның хоочуннарының, бүдүрүлгениң мурнакчыларының арга-дуржулгазынга даянып тургаш, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар чорук-биле демиселди комплекстиг чорудуп, удуртулганы күштелдирип ажылдаар болза, мурнакчыларның деңнелинге чедер арга бар.

Рейд бригадазының кежигүннери: З. КУУЛАР, Ч. ТҮЛҮШ, «Ленинчи орук» солуннуң корреспондентилери, К. МОНГУШ, «Шынның» корреспондентизи.

ДОКТААМАЛ КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш бистиң республикада ажыл-иш хайнышкыныг. Ол сорулганы Кызыл районнуң партия, совет органнары база чедиишкиннинг боттандырар дээш күженишкиннерни мөөңнээн. Чурттуң Аъш-чем программазынга төлептиг салышкынны киирер талазы-биле айтырыгны улус депутаттарының район база көдээ Советтериниң сессияларынга доктаамал чугаалажып, көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның мурнунга тодаргай сорулгаларны салып турар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиязының хуралынга Кызыл райкүүском даргазы М. П. Бессмертных бо талазы-биле дыңнадыг кылган.

Районнуң бүгү ажыл-агыйлары көдээ ажыл-агый продуктуларының бүгү хевирлерин элбээ-биле бүдүрер дээш ажылдап турар дээрзин хуралдың киржикчилери демдеглээн. Картофель тарыыр, сиген кезер черлерни совхозтар дирекциялары хуу кижилерге тускайлап берип, техника аймаа-биле дузалап турар. Ооң түңнелинде чондан садып ап турар көдээ ажыл-агый продуктуларының саны көвүдээн.

Совхозтарның мал бажын өстүрер, ногаа аймаан элбектидир тарыыр дээш кылып чорудуп турар ажылдары-биле чергелештир хууда дузалал ажыл-агыйынга хамаарышкан айтырыгны ук хуралга чугаалашкан. Районнуң дыка хөй өг-бүлелеринде хууда дузалал ажыл-агый чок чорукту четпес деп шүгүмчүлээн. Ооң уламындан хуу чондан эът, картофель болгаш өске-даа продуктуларны оон-даа хөйнү садып алыр талазы-биле аргалар долузу-биле ажыглаттынмаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиязы бар четпестерни чайладырынче угланган доктаалды хүлээп алган.

Республиканың Улусчу контроль комитединде

ҮРДҮНЧЕК САРААТТАР, КОНТРОЛЬ КЫЛБААН УДУРТУКЧУЛАР

Тес-Хем районнуң совхозтарының удуртукчулары ниитиниң малынга сиген белеткелиниң чоруп турарынга контрольду кошкадып, белеткеттинген мал чеминиң учёдун багай организастааны кезек-кезектеп чоруткан хыналдадан илерээн.

Бо айтырыгны республиканың Улусчу контроль комитединиң хуралынга шыңгыы сайгарып көрген.

Районнуң совхозтарында мал чеми хүлээп алыр талазы-биле комиссияларны ёзу барымдаалап тургускан, белеткээн чемнерниң хемчээлиниң дугайында медээлерни колдуунда бригадирлерниң, мал чеминиң белеткелчилериниң чугаазын барымдаалап тургузуп, сарааттары хемчээрин болгаш белеткеп алдынган мал чемин санап, түңнээрин сигенчилер боттары чорудуп келген. А бригадирлерни болгаш учётчиктерни сарааттар хемчээрининң болгаш ону санап, түңнээрининң шын аргаларынга өөретпээн, мал чеминиң ниити деңзизин ажыр санап турар.

Үстүнде четпестерниң түңнелинде, хыналда чоруткан үш совхозта белеткеттинген сигенге мегелеп немей бижилгелер кылдынганы хыналдадан тодараан. Чижээ, бо чылдың сентябрь 5-те байдал-биле алырга, «Тес-Хем» совхозтуң Ү. Шынаа салбырының өшкү кадарчыларындан акт ёзугаар 279,5 тонна сигенни хүлээп алган болуп турар. А контроль хемчээшкин үезинде чүү илерээни? Ук салбыр чүгле 164 тоннаны белеткээн, азы белеткээн мал чеминиң ниити хемчээлинге 115,5 тоннаны мегелеп немей бижээни тодараан.

Совхозтуң медээзин ёзугаар алырга, хынаттынган сараат бүрүзү-ле 10—12 тонна сиген болуп кирген, а херек кырында ол—5-ден 8 чедир тонна болганы илерээн. Бо совхозтуң механизастаттынган №№ 2, 4, 5 звеноларындан акт ёзугаар 1804 тонна сигенни хүлээп алган, контроль хемчээшкин чоруткаш көөрге, ол чүгле 1538 тонна, азы 266 тоннаны мегелеп немей бижээн. Совхозтуң хойжуларының белеткээн сигенинге 52 тоннаны база-ла агаардан немей бижээни илерээн.

«Тес-Хем» совхозтуң удуртукчуларының контроль чогун ажыглааш, белеткеп турганы мал чеминиң хемчээлин мегелеп көвүдедир болгаш кажарлап төлевир алыр сорулга-биле Дойнурнуң удуртканы механизастаттынган звенонуң кежигүннери сарааттарга хос черлерни өжегээр кылып, оларның хемчээлин улгаттырган. Сезон дургузунда ол звенодан совхоз 528 тонна сигенни хүлээп алган, ооң үштүң бир кезиин, азы 170 тоннага деңнежир чер хос болганы илерээн.

Ынчангаш «Тес-Хем» совхозта херек кырында бэрындан 600 тонна сигенни хөй кылдыр отчётка көргүскен.

Бо чылдың август 19-та районда мал чеминиң белеткелиниң чоруп турарының ниити түңнелдерин экижидер сорулга-биле «Чодураа» совхозка белеткээн сигенниң хемчээлин 150 тоннага көвүдеткен. Совхозта мал чеми херек кырында белеткээнинге удур 287 тонна чедир көвүдеди мегелеп немей бижээн болган. Ол ышкаш «Кызыгаар» совхозта база улуг четпестер хыналда үезинде тодараан. Ында белеткээн сигенге 87 тоннаны мегелеп немей бижээн.

Бо чылдың сентябрь 5-те байдал-биле алырга, үстүнде совхозтарда 9710 тонна сиген белеткээн кылдыр санаттынган. Кезек-кезектеп чоруткан хыналдадан херек кырында илерээни болза, сигенни 977 тонна эвээшти азы 8733 тоннаны белеткеп алган болуп турар.

Үстүнде айыттынган совхозтарга мегелеп немей бижээн сиген дээш 33 муң ажыг рубль түңнү төлеп бээри-биле нарядтарга ат салдынган.

Районнуң ажыл-агыйларында мал чеминиң белеткелиниң чоруп турарын, ооң учёдун шын тургузуп турарын Тес-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының чөвүлелиниң талазындан контрольдавайн турганы хыналда үезинде тодараан.

Тес-Хемниң ажыл-агыйларында чугула кампания үезинде тургустунган ындыг харыысалга чок чоруктуң фактыларын районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга чоокта чаа база чугаалажып көрген, буруулуглар харыысалгаже хүлээткен.

«Тес-Хем» совхозтуң кол агроному С. Я. Мөңгеге, ооң Ү. Шынаа салбырының эргелекчизи Д. С. Арапчорга, «Чодураа» совхозтуң директорунуң мал чеми белеткээр талазы-биле оралакчызы С. С. Чайбарга, райкүүскомнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному В. О. Болат-оолга шыңгыы доңгудданы районнуң улусчу контроль комитеди хүлээткен турган.

Ол ышкаш статотчёта мегелеп немей бижээн түңнү ооң ужулгап болгаш, наряд ёзугаар артыкка төлээр деп турган 33 муң ажыг рубльди төлээрин соксаткан.

Айыттынган четпестерни дарый чайладып, мал чеми белеткээрин шапкынчыдар организастыг хемчеглерни ап, негелде, контрольду шыңгыы тургузар деп, райкүүскомнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному В. О. Болат-оолдуң аазаашкынын республиканың Улусчу контроль комитеди кичээнгейге алган.

ПЛАНЫН АЖЫРГАН

Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң хойжулары Назылмаа Дандайовна, Темир-оол Баглыйович Өөвейлерниң өг-бүлези хой малдап ажылдаала 13 чыл болган. Олар ажылдап келген чылдарында чыл санында багай эвес коргузугерлиг болуп келген.

Он бирги беш чылдың үшкү, өзек чылында төрүүр 100 хойга онаашттыр 98 хураганы доруктуруп, бир хойдан 1,9 килограмм дүктү кыргып ап, боттарынга алган социалистиг хүлээлгезин ажыр күүсеткеш, хойжулар аразында организастаан чарышка тиилекчи болуп, мактадып, шаңнатканнар. Ниитиниң малын хүр, менди кыш ажырар сорулга-биле кыштаан септеп, 15 тонна сигенни кезип белеткеп алган. Ооң 10 тоннаазын кыштаанда дүжүрүп, сараатаан. 10 тонна өдекти болуп алган.

Чайгы үеде хоюнуң семиртилгезин эки организастаан. Чайып одар-белчиирин үш удаа солаан. Амгы үеде Сайзанак деп черде күзеглеп турар.

О. ӨПЕЕН.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ БЕЛЕК

«Тыва кобальт» комбинаттың септелге-механика цеги дузалал цехтериниң аразында Совет Тываның 40 чылын төлептиг уткуур дээш калбарган социалистиг чарышка тиилекчи болган. Цех 7 айларының планын 102 хуу күүсеткен. Август айның планы база ажыр күүсеттинген.

Цехтиң участоктарының аразынга чарышка В. Г. Елоховтуң бригадазы планын 125 хуу күүсеткеш, тиилекчи болган. Мында күш-ажылдың сагылга-чурумунун үрээшкини болбаан.

«Мергежилиниң тергиини» деп ат дээш конкурска вулканизаторлар Г. П. Горбунова, В. Х. Дихтерева, компрессор станогунуң машинизи Е. Ф. Яштрухова, газоэлектросварщик Г. К. Осипов олар шылгараан.

А. БАГЫР.

Тувинская республиканская ... библиотека

Национально-краеведческий отдел

НОГААН БАЙЛААВЫС, ӨҢНҮҮВҮС

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң соондагы Пленумнарының төлевилээни коммунистиг тургузуушкунуң пландарын чедиишкинниг күүседиринге бистиң чуртувустуң эгээртинмес бойдус байлактары бодунуң курлавырларын барааллгадып турар. Бистиң республиканың бойдус байлактарында чугула черни арга-арыг курлавырлары ээлеп турар. Арга-арыглар республиканың девискээриниң барык чартык кезиинде— 11,4 миллион гектар черде чаптылган. Арга-арыгларның барык үштүң ийи кезии соңгу-чөөн районнарда турар болгаш Сибирьниң күчүлүг хеми— Енисейниң суг бассейнинниң девискээринге хамааржып, ону суг-биле курлавырлап турар.

Арга-арыгның кижиниң амыдыралынга ажык-дузазын санап чедери берге. Арга-арыгның хөй хемчээлдиг узуткап келген черлерни чижекке ап болур. Шаг-шаанда Европа чурттарының девискээрлерин тергиин аргалар-биле шыптынган турган болгай. Олар кажан төнер боор деп бодал-биле ону кыргып-хыдып келген. Ооң түңнели чүү болганыл? Ам Англияда арга-арыгларның 95 хуузу узуткаттынган, Италияда, Францияда, Испанияда болгаш өске-даа чурттарда оларның чүгле 10—15 хуузу арткан.

Арга-арыгларны узуткаары нарын эвес херек. Ыяштан алыр чиг-эт хөй янзы ажыглалдыг, ону ажыглаары-даа белен. Ыяш үлетпүрүнүң ажылдакчыларының санааны-биле алырга, арга-ыяштан 20 муң аттыг продукцияны бүдүрүп болур. Ам бөмбүрзекте 4 миллиард хире гектар арга-арыг бар, ооң 0,79 миллиард гектары ССРЭ-де болуп турар. Ол дээрге чүгле бистиң күрүневистиң эвес, харын бүгү кижи төрелгетенге ажыктыг, салдарлыг бойдустуң байлаады. Арыг-арыгның берип турар кислороду, суу кандыгдаа кызыгаарга чагыртпас, бүгү бөмбүрзекке тараар. Бистиң чазаавыс, чонувус ынчангаш арга-арыгны камгалап арттырар, улам байлакшыдар дээш күштү-даа, чепсек-херекселди-даа харамнанмайн турар. Ол дугайын СЭКП-ниң XXVI съездизиниң документилеринде тода айыткан.

Бистиң республикада бир кижиге 34 гектар арга-арыг онаажыр. Ынчалзажок Кызыл хоорайда болгаш барыын база мурнуу районнарның төптеринде, суурларында бир кижиге онаажтыр ногаан үнүштерниң 25 дөрбелчин метр эң эвээш чижек-норма четпес-даа болза, ону ыракта арга-арыглар солуп турар. Агаарның арыын, ооң тургустунган кезектериниң шын таарыштырылгазын чедип алыр дизе, арга-арыг ээлээн черлерни кевүдедир, чурттакчылыг черлерге скверлерни, парктарны тургузар, кудумчуларны, шөлдерни ногаанчыдар херек.

Ногаан үнүштерниң бир гектар шөлү чылда 18 млн кубометр агаарны арыглаар, бир шакта ол 200 кижиниң үндүр тынган хөмүрзүг газын сиңирер. Калбак бүрүлүг ыяштарның (бисте болза терек) бир гектары чылда бодунга 60 тонна доозун-довуракты, ышты сиңирер. Арга-арыгны «черниң өкпези» деп адап турары ынчангаш черле шын.

Арга-арыгны камгалап, кадагалап, ооң курлавырларын чөптүг ажыглаары болгаш ону катап өстүрери күрүнениң арга-арыг камгалалының органнарының кол сорулгазы ындыг. Бистиң республикада чыл бүрүде 2100 гектар шөлдерге ыяш олуртулгазын, 1900 гага немелде өзүлдени чорудуп турар. Совхозтарның хат үрелиишкининге таварышкан 300 га тарылга шөлдеринге камгалал арга-арыг ажылдарын кылып турар. Ол бүгү дээрге чыл бүрүде арга-ыяжын кезип турар шөлдерден хөй. Ынчалзажок ол ам-даа «бир ыяшты кескеш, ийини олурт» деп мерген чугааның утказынга четпейн келген. Олурткан ыяштың өзүп үнүп турарының хуузу ам-даа эвээш. Ол чорук ыяш ажыл-агыйларының база министерствозунуң специалистериниң шудургу, бодамчалыг ажылдаарын негеп турар. Ыяш өстүрер черлерниң кол туруп турары Каа-Хем, Улуг-Хем болгаш Таңды ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчылары ол талазы-биле ам-даа чедир ажылдавайн турар.

Өрттен арга-арыгларны камгалаар талазы-биле кол сорулга Кызылдың, Тожунуң, Сарыг-Септиң болгаш Чадааның арга камгалалының ужар чүүл салбырларынга онаажыр. Олар Ан-2 самолёттарның болгаш Ми-8 вертолёттарның дузазы-биле арга өрттерин өй-шаанда эскерип, ону өжүрер кижилерни чедирип келген. Өрт өжүрер химиктиг ийи станция республикада бар. Олар чогуур машина-техника, дериг-херексел, күш-биле хандыртынган. Арга-арыг камгалалынга школачыларның 47 лесничестволары, хөй-хөй организациялар, албан черлери, чурттакчылар идепкейлиг киржип турар. Ниитизи-биле республикада арга өрттериниң саны эвээжээн. Арга камгалалынга дээре көргүзүглерни Сарыг-Септиң болгаш Чадааның салбырлары чедип алган. Агаардан хайгааракчылар П. Харитонов, В. Чигаров, парашют албанының инструкторлары Г. Васильев, М. Оржак, В. Магда, В. Иванов, парашютистер П. Начын-Бора, М. Бабушкин, В. Саблин болгаш өскелер-даа өрт өжүреринге эрес-дидимин көргүскен.

Арга даамалдары Чаш-оол Монгуш, М. Чамбал-оол, В. Ивашенко, Д. Дежитмаа, И. Чепкасов, оон-даа өскелер ногаан өңнүктүң камгалалында эки ажылдап турарлар. Оларның девискээрлеринге сөөлгү беш чылда чаңгыс-даа өрт айыылы болбаан.

Өрттен аңгыда арга-арыгның бир эң айыылдыг дайзыны болза сибирь шелкопряды болур. Тожуда ындыг курттуң нептерээни 3626 гектар черлерге аңаа удур демиселдиң хемчеглерин алган. Ында өске дириг амытаннарга болгаш үнүш-бойдуска хора чок бактериалдыг чүүлдерни ажыглаан.

Республиканың Арга-ыяш министерствозу болгаш бүгү ыяш ажыл-агыйлары бо чылдың сес айларының планнарын база үлетпүр ажыл-чорудулгазының талазы-биле социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткен. Социалистиг чарышка мурнуку одуругну Каа-Хемниң, Чадааның ыяш ажыл-агыйлары ээлеп келген. Балгазынның, Туранның, Таңдының, Тожунуң болгаш өске-даа ыяш ажыл-агыйлары доктаамал бедик көргүзүглерлиг ажылдап турар. Тус-тус ажыл-ишчилерден шылгарааннарның саны хөй. Чижээ, Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының В. Тестовтуң удуртканы ыяш белеткелчилериниң бригадазы бо чылдың даалгазын күүсеткен болгаш пландан ажыр муң кубометр тудуг ыяжын берген. Боттарының хөй талалыг ажылын лесничийлер Л. Максимова (Туран), А. Ховалыг (Суг-Хөл), И. Яковлев (Таңды) эки күүседип турар.

Тывага арга-арыг камгалалының, ажыглалының талазы-биле ажылга тускай мергежилдиг кадрларны белеткээринче министерство улуг кичээнгейни салып турар. Чурттуң арга-ыяш институттарында болгаш техникумнарында 106 кижи, оон иштинде 26 кижи ыяш ажыл-агыйларының акша-хөреңгизи-биле өөренип турар. Бо чылын 41 кижи дужаап кирген, оларның хөй кезии школачыларның ыяш ажыл-агыйларының кежигүннери турган.

Республиканың арга-ыяш ажыл-агыйы Аъш-чем программазын күүседиринге бодунуң улуг үлүүн киирип, моон соңгаар-даа киирер, ол республиканың агроүлетпүр комплекизиниң чарылбас кезээ боор кирген. Арга-ыяш продукциязын кедээ ажыл-агыйга чылда-ла бир миллион рубль түңге берип турар. Муң ажыг тонна сигенни, будук-бүрүнүң 100 тонна витаминниг далганын совхозтарга арга-ыяш ажылдакчылары белеткеп берип турар.

Арга-арыгның янзы-бүрү хевириниң байлактарын долузу-биле ажыглаарының, ону чоңга бээриниң сорулгазын ыяш ажыл-агыйлары база багай эвес күүседип турар. Бо чылын пөш тооруун белеткээри-биле 140 бригаданы тургускан, тооруктуг черлерде чедирген. Республиканың барык районнарында дыт чочагайы бышканы-биле, ону чыыр 64 бригада ажылдап эгелээн. Тоорук болгаш чочагай белеткээр бригадаларның аразында социалистиг чарышты чарлаан. Эң эки ажылдааннар машина азы мотоцикл садып алыр талон, дыштанар бажыңнар баар путёвкалар, өртектиг белектер-биле шаңнадыр.

Кызылдың ыяш ажыл-агыйынга кат, мөөгү, чыжыргана ажылдап кылыр, тоорук, арычигири савалаар цехти тударын планнап турар. Ол-ла ажыл-агыйга 30 га шөлдүг кат үнүштер плантациязын өстүрер.

Воронежтиң арга-арыг хуваалдазының бүдүрүлгезиниң күжү-биле республикада арга-арыгны эртемге үндезилеп хуваарының болгаш ажыглалга төлевилээриниң ажылдары чоруп турар. Ыяш ажыл-агыйларының бүдүрүлге-техниктиг аргалары чылдан чылче өзүп, аңаа хөй түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп турар. Арга-ыяш ажылдакчылары аңаа боттарының төлептиг күш-ажылы-биле харылап, арга-арыгларны улам кевүдедип, ооң байлактарын чоңга долузу-биле бараан болдурар дээш шудургу ажылдаар.

М. ГАКОВ,
Тыва АССР-ниң арга-ыяш ажыл-агый министри.

Балгазынның ыяш ажыл-агыйы республикада ол адырның организацияларындан доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап турар мурнакчы коллективтерниң бирээзи. Ол сес айларда 498 муң рубльдиң продукциязын бээр тургаш, 513 муң рубльдиң продукциязын берген, ол хире түңге продукцияны сайгарып, планын 101,7 хуу күүсеткен. Ыяш ажыл-агыйының коллективи арга-арыг камгалалының, ону өстүрериниң, ылаңгыя Балгазынның ховар дээн хадылыг аргазын өстүрериниң сорулгаларындан аңгыда, арганың берип турар продукциязын улус ажыл-агыйынга бээр талазы-биле хөйнү кылып турар.

Чазаныгла цеги продукция бүдүреринге улуг черни ээлеп, дилиг материалдарын, эжик, соңга блоктарын, өске-даа кылыгларны бүдүрүп турар. Ында чазаныкчы-станочник Василий Наумович Щульц мурнакчыларның бирээзи. Чыл эгезинден цехтиң бергени 1239 дөрбелчин метр чазаныгла кылыгларының шуптузу ооң холун дамчып эрткен дизе частырыг турбас. Эжик, соңгаларның тудуштурар шөнчүктерин шуптузун ол станоктарга таарыштыр үттеп, эптээринге белеткээр. В. Щульц коллективтиң хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип, мал чеми белеткелиниң үезинде будук-бүрү далганы белеткээринге кириишкен. Ажыл-агый бо чылын 660 ажыг тонна будук-бүрү далганын совхозка кылып берген.

ЧУРУКТА: чазаныкчы-станочник В. Щульц. Ю. КОСАРЬКОВТУҢ фотозу.

ЕНИСЕЙДЕ ХООРАЙ

Хоорайның эң бедик чери— Караул даандан Саян сыннарын таварты шурап баткан Енисей, каът-каът ак бажыңнар, завод корпустары, эртем хоорайжыгажы—бөгүнгү Красноярскиниң панорамазы мынчалдыр адышта дег көстүп келир.

350 чыл бурунгаар үндезилеттинген Красноярск ам Хакасияның шөлдеринден Соңгу доштуг океанга чедир калбарган улуг крайның төвү, Сибирьниң кол үлетпүр хоорайларының бирээзи апарган. Хоорайның чурттакчыларының саны удавас миллион чедер, ынчангаш чуртталга тудуу мында шапкыны-биле хөгжээн. Красноярскиниң заводтарының бүдүрген продукциязы чуртта билдингир. Сибирьниң хөй-хөй бүдүрүлгелеринге токту берип турар делегейде эң улуг ГЭС сөөлгү чылдарда Красноярскини улам-на сурагжыткан. Енисейде хоорай чыл келген тудум улам чараш болуп, сайзырап турар.

ЧУРУКТА: Красноярск хоорай.
М. БАРАНАУСКАСТЫҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

БЕЛЕТКЕЛИ ХЫНАМЧАЛЫГ

«Тыва» совхозтуң хоочун хойжузу Шуруукай Довуучулович Саттың кызымак күш-ажылы өскелерге үлегерлиг. Коммунист малчын Ш. Д. Сат сөөлгү каш чыл дургузунда ирт кадарып келген. Ооң азыраан ирти эътти-даа, дүктү-даа хөйнү берип келген. Бо чылын база 3,8 кг дүктү бир баштан кыргып дужааган.

1983-1984 чылдарның кыштаглаашкынынга Ш. Сат база хынамчалыг белеткенип турар. Бо хүннерге чедир 16 тонна сигенни кескеш, Айлыг-Ойда кыштаанда чедирип, сараттаан. Ол ажылды ам-даа уламчылавышаан, ниитизи-биле 20 тонна сигенни белеткеп алыры ол.

Хоочун малчынның чедиишкиннериниң бир кол үндезини болза, ооң кыштаглаашкынга баш удур белеткенип алырында. Кыштааның септелгезин ол чайын-на эвээш-бичелеп кыла бээр. Ынчангаш, өскениң дузазы чокта ол октябрь байырлалының бүдүүзүнде-ле кыштаан ыяк белеткеп алыр чаңчылдыг.

Келир кышка уткуштур оон хүлээлгези база улуг. Ол бир баш ирттиң дириг деңзизин 65 килограмм чедирер, баш бүрүзүнден 4 кг дүктү кыргыыр деп хүлээлгени алган. ССРЭниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканының 40 чылынга хоочун малчынның белээ ол.

Шуруукай Довуучулович чүгле мал ажылынга кызымак чоруун көргүзүп турар эвес, хөй-ниити амыдыралга база идепкейлиглерниң бирээзи. Ол совхозта улусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү, парткомнуң малчыннарда быжыглаан агитатору, аныяктар дагдыныкчызы даалгаларын база өскелерге үлегерлиг кылдыр күүседип турар.

О. АРАКЧАА.

ЭРТЕМДЕНГЕ СӨС

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Н. Миклухо-Маклай аттыг Этнография институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору Севьян Израилевич Вайнштейн Тываның сураглыг шинчээчилерниң бирээзи.

Чоокта чаа ол Тывага чогаадыкчы командировкага чорааш барган. Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис С. Хертек эртемден-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан:

Корр: Севьян Израилевич, тыва улустуң төөгүзүнүң, амыдыралының, культуразының дугайында Силерниң ажылдарыңар чүгле Совет Эвилелинде эвес, харын даштыкыда безин сурагжаан болгай. Ол эртем ажылдарының дугайын номчукчуларга допчулап таныштырып көрүңерем.

Харыы: Мен Москваның М. Ломоносов аттыг Күрүне университедин дооскаш, Тывага 33 чыл мурнунда ажылдап келдим. Баштай-ла чурт-шинчилел музейинге, ооң соонда дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга ажылдап турдум. Ол үелерниң дургузунда экспедицияларга киржип, ажылдаанымның түңнелинде «Тывалар-тожулар», «Тываларның төөгүлүг этнографиязы», «Тыва улустуң уран чүүлүнүң төөгүзү» деп номнарны база элээн каш эртем чүүлдерин бижигиледим.

Тываларның этнографиязының талазы-биле мээң номумнуң очулгазы «Мурнуу Сибирьниң көшкүн чону» деп аттыг ном Англияның Кембриджке чоокта чаа парлаттынып үнген. Оон аңгыда тыва улустуң төөгүзүнүң, культуразының, уран чүүлүнүң дугайында мээң чүүлдерим социалистиг чурттарга, Англияга, Францияга, АКШ-ка үнгүлээн. Бир солун чүүл болза, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Японияга организастааны бистиң чуртувустуң шаанда көшкүн чораан улустарының культуразынга тураскааткан делгелгеге кириштим. Аңаа Тывадан база ховар дээн экспонаттарны белеткеп делгээн. Делгелгениң залынга тываның улустуң аялгалары доктаамал куттулуп турган. Японнар хөөмей-сыгытты аажок сонуургаар болду.

Токио университединге Тыва дугайында лекцияларны номчуладым. Тыва улустуң төөгүзүнүң, культуразының, ажыл-амыдыралының дугайында элээн хөй айтырыгларны япон студентилер салгылады. Финляндияга чорааш база тываларның төөгү-этнографиязының дугайын чугаалап чордум.

Корр: Бо удаа бистиң республикага келген кол-ла сорулгаңар чүү ирги, планыңар канчаар күүсеттинген ирги, Севьян Израилевич?

Харыы: Амгы үеде ийи ном бижип турар кижи мен. Оларның бирээзи тыва улустуң чаңчыл болган культуразының дугайында. Аңаа чоннуң материалдыг база культура амыдыралы, аъш-чеми, чүдүлгези, уран чүүлү, эпостарының дугайы кирер апаар.

Оон аңгыда ГДР-де Лейпциг хоорайда «Прогаус» деп ном үндүрер чер Тыва дугайында номнарымга хөй материал херек дээрзи билдингир. Ынчангаш бо удаада Тывага чораан кол сорулгам ындыг янзылыг ийин.

Кылыр дээш чүүлдеримни барык шуптузун боттандырып алдым. Тожуга, Тес-Хемге, Эрзинге, Барыын-Хемчикке, Улуг-Хемге, Тере-Хөлге чоргуладым. Дыка хөй солун улус-биле ужуражып чугаалаштым. Эң ылаңгыя Тере-Хөл чурттуг сезен ажыг харлыг херээжен кижи Т. Тежит-биле ужуражып, тыва улустуң шаандакы чүдүлге, аажы-чаңга хамаарыштыр чаа солун чүүлдерни билип, көрүп алдым. Ооң түңнелинде блокнотта хөй-ле демдеглелдер кирген. Ол ышкаш ивижилер, сарлыкчылар, тевежилер-биле, улусчу мастерлер, культура ажылдакчылары-биле ужуражыр аргалыг болдум. Дыка хөй чүүлдерни, солун кижилерни чурукка тырттырып, чурууруп чуруп демдеглеп алган мен.

Мээң бо аян-чоруум Совет Тываның 40 чыл оюнуң бүдүүзүнде болган. Төөгү талазы-биле бо кыска үениң дургузунда тыва улустуң чедип алган чедиишкиннери-даа аажок-ла улуг-дур. Бир тээ Тыва дугайында шинчилеп, эртем ажылы кылып чоруур кижи болганымда, мээң ажылымга бо чүүлдер тергиин-не дузалыг көргүзүг боор-дур.

Тывага черле моон мурнунда-даа каш удаа чораан мен. Моон соңгаар-даа келир апаар мен. Бо удаада меңээ улуг дузаны көргүскени дээш, республиканың база чамдык районнарның удуртур органнарынга өөрүп четтиргенимни «Шын» солуну дамчыштыр илередирин чөпшээреп көрүңер.

Корр: Беседа дээш четтирдивис, Севьян Израилевич. Тыва дугайында шынап-ла, хөй-ле ажылды кылып чоруур болгай силер. Бо удаада база бистиң республиканың дугайында солун ажылдарыңарны манап, Силерге улуг-улуг чедиишкиннерни күзедивис.

Харыы: Четтирдим. Бүгү-ле күш-биле оралдажыр апаар мен.

С. ХЕРТЕК.

Коммунист
дугайында чугаа

РАЙКОМ КЕЖИГҮНҮ

Ол хүн Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунуң ажыл-ишчилеринге улуг байырлал болган. Бо он бирги беш чылдың үшкү өзек чылының чартык чылда планныг онаалдаларының күүселдезиниң түңнелин чугаалажып, совхоз дирекциязы чедер-четпестерни айтып, социалистиг чарышты түңнеп үндүрүп, мурнакчыларны шаңнап мактаан. Ооң соонда массалыг спортчу оюннар болган. Ол чоок-кавыда туруп турар ажыл-агыйларның спортчулары волейбола маргылдааны организастаан. Хүреш база болган. Мөге салыкчыларының аразында хоочун мөге чораан Семис-оол Сорукуевич аныяк мөгелерни салып, девип-самнап турда, көрүштүг болгаш байырланчыг.

Хүрешкеннерниң аразында Семис-оолдуң оглу, тыва хүреш талазы-биле РСФСР-ниң спорт мастери Владимир Монгуш база бар. Ол—«Шамбалыг» совхозтуң мурнакчы чолаачызы. Буттаар, чаң баштаар, дегээлээр каш янзы аргалыг мөге. Владимир Монгуш алдан дөрт мөгениң бо хүрежинге база шүглүп үнген.

Бирээзи мөге, өскези мөге салыкчызы ийи адашкының улуг сонуургал-биле магадап көрүп оргаш, уруг-дарыгның кижизидилгезинге ада-иениң кайы хире улуг салдарлыын бодап ордум.

«Шамбалыг» совхозка барык чээрби чыл чедир төрүүр хой кадарып, чыл санында кадарган хоюн хүр кыш ажырып, ооң чаш төлүн онча-мендизи доруктуруп, алган хүлээлгезин доктаамал ажыр күүседип келген дуржулгалыг хойжу, коммунист Семис-оол Монгуш черле төлептиг кижи. Ол Кара-Бызаа Бырлымаевнаның хойжу өг-бүлези чонунга хүндүткелдиг. Олар уруг-дарыының мөзү-шынар болгаш күш-ажыл кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Дарганның оглу дарган болур деп чугаа бар. Ынчангаш ажыл-ишчи кижилерниң уруглары база шак ындыг бүдүштүг болур.

Хоочун мөге улуг оглу Владимирни база спорттуң оруунче киирип, билдингир мөге кылдыр белеткээн. Ачазы ам оглунга чоргаарланып чоруур. А оглу ачазының идегелин бүзүредип шыдаар. Ажылга-даа, спортка-даа ол сеткилинден бердинген.

Дуржулгалыг хойжуларның студент, өөреникчи уруглары база өөредилгезинге кызымак, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржилгелиг. Олар күш-ажылчы кижилерни үнелеп, хүндүлеп чоруурлар.

Хойжунуң залы Шокар-Ыяштың эң бедик бажында. Шак оон көрүп орарга, хүн ажар чүкте Чедер ховулары ногаарарып көстүп чыдар. Хүн үнер чүкче көөрге, кезек-кезек пөш аргаларлыг Шамбалыгның эрээннери көстүр. Долгандыр бүгү-ле чүве адыш ортузунда ышкаш. Ол бедик шаттың кыры эртен, кежээ, дал дүъш турда безин сыыладыр сырыннап турар.

Кара-Бызаа Бырлымаевна Монгуш — чаагай сеткилдиг, эриг баарлыг, ажыл-ишчи не. Хойнуң чаш төлүн азырап өстүрүп турда, ол дег кызымак кижи ховар-ла боор. Хой оолдап турда, аъш-чем ижерин безин уттуптар, могаар-шылаарын-даа сагынмайн баар. Онаашкан ажыл-херээнге ооң харысалгазы ол хире бедик. Бо докулчак ак өгүң иштин даарап кылганын кижи көргеш, магадап ханмас. Хойжу ие уран-шевер дааранукчы, тывыгыр-сагыыгыр, угаанныг кижи-дир деп чүвени кым-даа дораан эскерип каар. Ында тыва хээлер бөгүнгү амыдыралдың культуразы-биле ханы холбашкан. Өгнүң иштин, ханалар баштарын хээлеп дааран көжегелер каастап турар. Бо бүгү малчыннарның бөгүнгү культурлуг амыдыралының негелдезинге шуут-ла дүүшкен.

Радиоприёмник, телевизор, сайгылгаан хойжуларның бөгүнгү амыдыралында шуут кирген. Хойжу өгге-даа оргаш, черге хоюн-даа кадарып чорааш, найысылал Москваны, Кызылды мага хандыр дыңнап орар. Оран-делегейде чүү-даа болуп турарын олар көрүп орар.

Кара-Бызаа Бырлымаевна Болгарияже турисчи аян-чорук кылып чоруткан. Көрбес силер бе? Хойжу кижиниң четпес, барбас чери-даа чок, албаның, ажыл-амыдыралының аайы-биле каяа-даа барып ужуражып, чугаалашпас-даа кижизи чок апарган.

— Партия болгаш чазак ачызында аас-кежиктиг, байшыдалдыг чурттап чор бис. Күрүневис бөдүүн кижилерниң амыдырал-чуртталгазы дээш хүн бүрү бо хире ада сагыш-салыышкынны салып турда, аңаа бис шалыпчы күш-ажылывыс, быжыг сагылга-чурумувус, харысалгалыг сорууувус-биле харылаар ужурлуг бис— деп, хойжу чугаалады.

Семис-оол Монгуш дөрт чаңныг, шиитпирлиг кижи. Хөй чүве чугаалавас. Ажылдап эгелээнде, ыдыы шуут чидер, чүгле күдер хүрең арнында кылагар-кылагар быйыргын дерин чодарынга өйлежир.

Хоочун хойжулар хой кадарып келген чээрби хире чылының дургузунда чүс төрүүр хойга онааштыр тозандан куду хураган черле ап көрбээн, эң үстү чүс чээрби хураган чедип турган.

Кайызы-даа коммунист хойжулар эрткен чылын чүс төрүүр хойга онааштыр чүс бир хураганны онча-менди камгалап ап, бир хойдан ийи кило-грамм сес чүс грамм дүктү кыргып алган.

Хойжуларның бөгүнгү күш-ажылчы көргүзүглери база бедик. Чүс төрүүр хойга онааштыр чүс хураганны камгалап ап, бир хойдан-на үш кило-грамм дүктү кыргып алган. Ынчангаш олар совхозтуң хойжуларының ортузунга калбарган социалистиг чарышка тиилекчи болганнар.

Совхозта Василий Хүндүжүк, Часкал Хүндүжүк дээш оон-даа өске дуржулгалыг хоочун хойжулар бар. Семис-оол Сорукуевич оларның арга-дуржулгазын база доктаамал өөренип көрүп, олардан арга-сүмезин ап келген. Амыдыралга база ажыл-ишке кичээнгейлиг болур деп чүве ол-дур. Бодунуң арга-дуржулгазын өскелерге дамчыдып бербишаан, хоочуннардан база өөренир херек. Эки херек эгелиг, чаагай херек чалгынныг.

Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырарынга хойжуларның киирип турар үлүг-хуузу улуг. Эки шынарлыг чиңк өртектиг эътти бүдүрер, мал бажын өстүрер, ооң продукциязын бедидер дээш олар чылдың кайы-даа үелеринде кыштың соогу, чайның изии дивейн, карак кызыл ажылдап чоруур.

СЭКП райкомунуң кежигүнү Семис-оол Монгуш ам кадарган хоюнуң семиртилгезинче кол кичээнгейни салган. Чайын, күзүн бүзүрелдиг кылдыр семирткен мал кыжын хүр кыш ажар, оларның төрүттүнген чаш төлү база улуг, шыырак, каң-кадык болур.

Райком кежигүнү болуру дээрге улуг харысалга. Семис-оол Сорукуевич Монгуш Кызыл райкомунуң пленумнарының шиитпирлерин хойжу эш-өөрүнүң ортузунга таныштырып, ону кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлап, ону боттандырар дээш биче эвес күжүн үндүрүп турар. Хойжуларның ээ-харысалгазын, бедидер, сагылга-чурумун быжыглаарының дугайында ол партия эге организациязының хуралынга бо-ла саналдаар.

Чайын шанаан, кыжын тергезин септээр дуржулгалыг хойжу ам Кара-Дагда кыштаанда хоюнуң болгаш хураганының кажааларының көржецин коптарып, өдээн бөлүп кургадып алган.

Хойжу чылдың-на чээрби тонна сигенни, үжен тонна суланы кезип белеткеп алыр чаңчылдыг. Ол ам база көк, чулуктуг, хоолулуг мал чемин белеткеп алыр дээш ажылдап турар.

Ажыл-ишчи хойжу Семис-оол Сорукуевич Монгуш мынчаар ак сеткилдиг ажылдап, хойжу эш-өөрүнге үлегер-чижээн көргүзүп чоруур-дур.

Х. ОЙДАН-ООЛ.

ХАРЫЫСАЛГА ЧОГУ ДЭЭШ

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырында мал чеми культураларының болгаш тараа шөлдериниң камгалал-хайгааралын четпес чорудуп турар дугайында медээни районнуң улусчу контроль комитединиң ажылдакчылары алгаш, аңаа хыналданы дарый чоруткан. Шынап-ла шыңгыы четпестер барын хыналда илереткен.

Чодураа салбырының эргелекчизи М. Д. Доржукайның, бода мал бригадири К. Д. Чалбааның негелде, харысалга чогундан малчыннарның кадарган хой, инек коданнары сиген шөлдерин оъттап, саза базып турган. Кадарчылар Манда-Хөө, Буван-оол оларның кадарганы 600 баш хою, Амбар-оол Серен-оолдуң кадарганы 137 инек 50 гектар черде тараан люцерналы оъттап, үрей басканы шын болган. Оон гектар санындан-на ортумаа-биле 50 центнер дүжүт алдынар турган дээш санаарга, күрүнеге 1635 рубльдиң когаралын аварыштырган. Чаңгыс ол эвес, оон-даа өске кадарчылар инек-даа, хой-даа коданнарын хайгаарал, кадат чок салып турар таварылгалар бар, а салбыр эргелекчизи бригадирлерниң, кадарчыларның ажылынга негелдени четче кылбайн турарын контролёрлар айыткап. Сиген, тараа шөлдериниң хайгааракчылары база орта ажылдавайн турган. Районнуң улусчу контроль комитединиң сентябрь 14-те болган хуралынга хыналданың түңнелин сайгарып чугаалашкан болгаш буруулуг кижилерге хемчегни онааган.

Тарылга шөлдериниң кадагалал, хайгааралын четче хандырбааны, ажылынга харысалганы кошкатканы дээш Чодураа салбырының эргелекчизи М. Д. Доржукайга, бригадир К. Д. Чалбаага доңгулданы хүлээткен болгаш күрүнеге болдурган чидиригниң чамдызын эгидер сорулга-биле оларга айда алыр шалыңының хемчээли-биле тус-тузунда 180 болгаш 160 рубльди тыртар деп шиитпирлээн торгаалды онааган.

Ол ышкаш совхозта Б. Т. Буян-Хоога удурткан улусчу контроль бөлүүнге ажылын идепкейжидерин районнуң улусчу контроль комитеди сүмелээн.

В. ИДАМ,
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

ШКОЛА ЧҮГЕ БЕЛЕН ЭВЕЗИЛ?

СЭКП ТК-ның июнь (1983 ч.) Пленуму школа албан черлериниң ажылын бүгү талалыг экижидер, оларның материалдыг баазазын быжыглап, кижизидилге ажылын улам шынарлыг болдурар талазы-биле хемчеглерниң эргежок чугулазын онзалап айыткан. Быжыг сагылга-чурумнуг, дааттан ижинге ээ-харыысалгалыг кежигүннерлиг коллективте сеткил-биле ажыл-херек карышпайн турар дээрзи кымга-даа билдингир.

Чаа өөредилге чылы эгелээле элээн үе эрте берген. Таңды районнуң Кочетово суурнуң ажы-төлү сентябрь 1-де төрээн школазынче өөрүшкү-маңнайлыг өөренип кирген... Ынчалза-даа оларның өөрүшкүзүн удатпаанда элдепсинишкин, хомудал солупкан. Шилдеттинмээн ойбак-дыдык көзенектер, мөлдүк-калдык мылчактай дозулап каан класстар, коридорлар, бүрүнү-биле септеттинмээн интернат, дериттинмээн спорт шөлү, септевишаан турар спорт залы, үрелик, бузук-чазык одалга системазы... бо дээрге шупту четпестерниң чүгле кезик чамдыы-дыр. Олар каракка көскү, оларны кайнаар-даа чажырып шыдаттынмас. А маңаа буруулуг кижилер кымнарыл?

Чогум школаның төлевилелин база тутканы багай эвес. Ынчалза-даа, үстүнде чугаалаанывыс ышкаш, ооң ханаларында чугайы сойлуп, хар, чаъс суунга хөөленчек бора апарган, соңгаларында бузук көзенектер эндерик. А совхоз конторазын мокулчак ак кылдыр чугайлаан, хамык соңгаларын бүдүн, сарапчазын чаа шифер-биле хынамчалыг шыпкан. Бо ийи ылгал кандыг-даа кижиниң сеткилинге элдепсинишкинни тывылдырар. Бүдүн чай дургузунда ажыл-ишчилерниң ажы-төлүнүң өөренир школазын чогуур деңнелге септеп, белеткеп шыдаваанын чүнүң-биле тайылбырлап болурул?

Бо айтырыгларга тодаргай харыыны школа директору Т. О. Бидчин-даа, «Коммунизмниң херели» совхозтуң директору И. В. Шушеначев-даа, улус депутаттарының Кочетово кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Г. Шойдак-даа берип шыдавастар. Чүге дээрге бо үш удуртукчу аразында эп-найыралдыг, ажыл-агыйжы харылзааны тургузуп ап шыдаваан нар. Ооң уламында бүгү-ле бар четпестерни база бертелерни ботботтарының кырынче чууй кагжып, кижи бүрүзү бодунуң талазы «ойнап» алзын дээн хөөнге алзып турарлар-дыр.

Ооң чижээнге чаңгыс чөрүлдээниң чылдагаанын көрээлинер. Школаның одалга системазын Чырыдыышкын министерствозунуң акша-хөреңгизи-биле кылдырткан. Ооң дөрт котёлу школаның ийи каъдында класстарны, коридорларны, спорт залын база дузалал өрээлдерин мөлдүк-калдык чылыдып турар. Одалга системазының хоорзаларында бызышкын чедишпезиниң ужурунда чамдык батареяларны дуглап каапкан. Ынчангаш кышкы үеде класстарга өөреникчилер даштыкы хевин ужулбайн кичээлдээр ужурга таварыжып келген.

А хамык ужур чүдел дээрге, школаның чаңгыс кочегарказынга эмнелге пунктузун, Культура бажыңын, уруглар садын, столоваяны, конторану база кошкан. Ынчап кээрде төлевилел ёзугаар, чаңгыс школага өйлей тутчан кочегарка нормазындан ажыр 6—7 тудугну чылыг-биле хандырар ужурга таваржып турар. Ооң уламында кочегарка үрелип, ажыглалдан үнген. Бо хүннерде ооң капитал септелгези чаа-ла эгелээн.

Эрткен чазын школа директору биле совхоз директорунуң аразында болган чөрүлдээниң түңнелинде үрелген кочегарканы кайы таланың хөреңгизи-биле септээри дугуржуп шыдаттынмаан. Ооң туржук чогум кандыг керээ, дугуржулга ёзугаар школа кочегарказынга совхозтуң 5—6 албан черлерин кожуп каанын директорларның кайызы-даа окта билбес. Ол дугайын олар чогуур организациялардан айтырбааннар-даа. А кочегаркада школаның база совхозтуң 2-2 одакчылары ажылдап турар. Оларның акша төлевири дээш база-ла чөрүлдээлиг айтырыглар болгаш болганчок-ла тургустунуп кээр.

Ийе, харын, совхоз директору болгаш кодээ Советтиң күүсеком даргазы школага хаая эвес кээп турарлар. Ынчалза-даа олар школаның дериг-херекселиниң, тудуунуң, башкыларның чурттаар бажың-биле хандырылгазының байдалы-биле база интернатта чурттап турар 70 өөреникчиниң дугайын сонуургап, сагыш човап черле көрбээннер. Бо дугайын Таңды райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинден келген эштер база-ла чаңгыс-даа сонуургап, дуза чедирбээннер. Олар келген санында-ла өөредилге-кижизидилгелиг планныг ажылдарның дугайында кыдыра сонуургааш, нарын, дуза херек айтырыгларга дегбейн чорупбаргылаар. Ол дугайын школаның хөй-хөй башкылары хомудап чугаалап турар.

А херек кырында байдал берге. Чаа өөредилге чылында физика, химия, күш-ажыл кабинеттери база-ла дериттинмээн. Спорт дериг-херекселдериңден, чүү-даа чок. А школада бо чылын 405 өөреникчи хазра туттунган. Интернаттың тудуу ирип баксыраан, аңаа чурттаары кижилерниң кадыкшылынга хоралыг деп түңнелди районнуң санэпидстанциязының ажылдакчылары кылгаш, ону чеже-даа катап хагган. Ынчалза-даа малчыннарның 60—70 ажы-төлүн хаая тургузарыл? Чаа интернатты тударын республиканың Чырыдыышкын министерствозу хөй чыл улай аазап келген.

Бо чылын коллективке 7 башкы немешкен. Ол өөрүшкүлүг болуушкун. Ынчалза-даа оларның чурттаар оран-бажыңы чок болганы-биле суур чурттакчыларының бажыңнарынга хөлезилеп тургузар ужурга таварышкан. «Башкыларны чүге бажың-балгат-биле хандырбайн турар силер» деп айтырыгга В. Шушеначев харыызы саат чокка бээр: «Хандырып турар бис. Бо өөредилге чылында 4 башкыга чаа бажыңны бердивис. Оон артык канчаар бис?...»

Ол шын-на харын. Ынчалза-даа кичээнгейлиг сайгарып көөрге, бажың алган 4 башкының өөнүң ээлери совхозтуң тускай эртемниг специалистери боop турар. Ынчап кээрге совхоз директору бажыңнарны бодунуң специалистеринге берген ышкажыл.

Ол ышкаш школада кадрларның үнер-кирер чоруу база хөй. Чүгле эрткен өөредилге чылында интернат эргелекчизи 11, ажыл-агый эргелекчизи 3 кижи солушкан. Сөөлгү үш чылдың дургузунда 10-10 башкылар школадан чоруткан.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбырын Кочетово суурда организастап ажыткан. Ам маңаа чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан туристер, эртем-шинчилел ажылдакчылары, даштыкы аалчылар кээп турар апарган. Оларга суурнуң чурттакчы кижи бүрүзү: «Көрүңерден, бисте бо хире чырык-чаагай школа, Культура бажыңы, уруглар сады бар!» — деп чоргаарал-биле көргүзүп шыдаар ужурлуг. А школа аңаа төлептиг бе?

И. ИРГИТ.

ХООРАЙНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ

УКРАИН ССР. Днепропетровск сөөлгү чылдарда улам-на чаартынып, аян-шинчи кирген. Хоорайның кыдыында чаа чурттал-га бажыңнары туттунган. Ийи муң чылдыг хоорайга «Терек», «Кызыл даш», «Эзир» деп чаа микрорайоннар немешкен соонда улам чалыыткаан.

«Тиилелге» чуртталга кварталында садыгның болгаш амыдырал хандырылганың, административтиг база культура албан черлериниң тудуун кылганы дыка таарымчалыг. Күрүнениң «Днепрогражданпроект» төлевилел институдунуң бөлүк архитекторлары С. Е. Зубарев, П. Р. Ниринберг, Н. П. Розанов, О. Г. Хавкин, Е. Б. Ящунский, тудуг инженерлери В. К. Гудзь, А. П. Воловик «Тиилелге» деп чуртталга кварталын чогаадып төлевилээни дээш 1983 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынга оларны киирерин саналдап турар.

ЧУРУКТА: «Тиилелге» деп чурттал-га кварталының авторлары. Солагай таладан: күрүнениң «Днепрогражданпроект» төлевилел институдунуң архитектура-планнаашкын мастерскаязының удуртукчузу Евгений Борисович Ящунский, төлевилелдиң кол архитектору Сергей Евгеньевич Зубарев, институттуң кол архитектору Павел Рафаилович Ниринберг болгаш улус депутаттарының Днепропетровск хоорккүскомунуң даргазының бирги оралакчызы Анатолий Петрович Воловик.

А. ЗАПАРАНЫҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕЛЕРНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Чемишчидилгелер системазы — янзы-бүрү чемишчидилгелерни (органиктиг база минералдыг) тарылга ээлчештирилгезиниң культураларының хемчээлинге таарыштыр планнаары-дыр. Ону хөрзүнден ажыктыг бүдүмелдерниң чидерин болдурбазы-биле кылып чорудуп турар. А ол дээрге суггарылганың нормазын хажык чок сагыыры, ол ышкаш чемишчидилгелерниң төгер хемчээлин, аргаларын, үезин база хевирлерин долузу-биле сагыыры-дыр.

1966—1971 база 1972—1980 чылдарда республиканың химижидилге станциязының специалистерниң ийи ээлчегте кылып чоруткан шинчилелдериниң түңнелинде, Тываның хову-шөлдеринде фосфор база калий деп чугула бүдүмелдерниң санының эвээжээни илерээн. Бүгү тарылга шөлдериниң 56 хуузунда фосфор нормадан оранчок эвээш. Ылаңгыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем база Эрзин районнарның шөлдеринде бо бүдүмел дыка эвээш. Сарыг-хүрең хөрзүннүг бо шөлдерниң девискээриниң 80—90 хуузунда фосфор көрдүнген нормага четпес. Ооң чылдагаанын чүнү мурнай шын эвес суггат-биле тайылбырлап болур. Ооң уржуунда чылдың-на хөй-хөй тонна чемишчидилге хорап турар.

Шак-ла ындыг байдал хову-шөлдерде калийниң эвээжээниниден база тургустунуп турар. Бо бүдүмелдиң хөрзүнде эвээш чылдагааны — ажыл-агыйларның агрономнарының эрөңгей ажылында. Ылаңгыя республиканың барыын зоназының совхозтарының агрономнары минералдыг чемишчидилгелерни чылдан чылче шын эвес ажыглап келгенин дорту-биле айтыр херек. Мында бүгү тарылга шөлдериниң 81—96 хуузунда калий оранчок эвээш.

Республиканың химижидилге станциязының специалистери совхозтарның тускай эртемниглеринге минералдыг база органиктиг чемишчидилгелерни ажыглаарының технологиязын шиңгээдиринге дузалаар хүлээлгелиг. Ынчангаш станцияның специалистери фосфорнуң база калийниң шөлдерде хемчээлин айыткан агрохимиктиг карталарны тургускаш, бүгү ажыл-агыйларга хүлээдип берген. Ол ышкаш хөрзүннүң тургузуунга таарыштыр ажыглап болур химиктиг бүдүмелдерниң холумаан ажылдап кылгаш, совхозтарга сүмелээн. Ынчалза-даа хөй-хөй агрономнар ук сүмелерни ажыглап билбес ийикпе, азы ажыглаар хөңнү чок чорууп амдыгаа чедир көргүзүп турар. Дыка хөй агрономнар ол документилер-биле танышпаан.

Чемишчидилгелерниң ажыктыын чедип алыр дизе, чүнү мурнай оларда азоттуң, фосфорнуң база калийниң шын холумаан кылып алыр херек. Ындыг турбуже чамдык специалистерниң чүвени тооп көрбес, харыысалга чок чорууну хараазы-биле хөй чылдар дургузунда доктааттынган арга-дуржулгаларны ажыглаваайн минералдыг база органиктиг чемишчидилгелерни ажыглаарының күрүне планын күүсетпейн, шөлдерге, хөрзүнге улуг когаралды чедирип турар.

Амгы үеде республикада хөрзүн тургузуун шинчилээриниң үшкү ээлчээ чоруп турар. Ооң чамдык түңнелдерин алгаш көөрге бисте ажыглаттынып турар чемишчидилге системазы хову-шөлдеривистиң чемиштиг чоруун бедидип шыдавайн турар. Амгы үеде хөрзүнүвүс сүүзүнүн, мурнуку чемиштиг шынарларын чидирген.

1983 чылдың дужудунге онааштыр 18 муң тонна минералдыг чемишчидилге чарыгдаар турган, херек кырында шөлдерге 17 муң тоннаны төккен. Таңды, Тес-Хем районнар планныг ажылдарын ажыр күүсеткен, а Бай-Тайга, Эрзин, Барыын-Хемчик районнар чемишчидилге төгер планын чүгле 15—70 хуу күүсеткен. Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхоз шөлдерже чаңгыс-даа тонна чемишчидилге үндүрбээн хирезинде, ук ажылдарны чогуткан дугайында мөге сан-чурагайны райкүүскомнуң кодээ ажыл-агый эргелелинге киирген. А херек кырында 150 тонна чемишчидилге совхоз складында чытпышаан. Ол-ла складта чемишчидилгелерден аңгыда, мал чемнеринге холуксаа кылдыр ажыглаар диаммоний фосфат база үрелип чыдар. Чүге дээрге минералдыг чемишчидилгелер диаммоний-биле холушкаш, хоран болуп, малга болгаш кижилерге улуг хораны чедирип болур. Ажыл-агыйның кол агроному С. К. Ооржак ол дугайын эки билир болгай. Ынчалза-даа ээ-харыысалга чок чорукту ол болдурган.

Фосфорлуг борбаандылаан чемишчидилгелерни бо чылын 120 муң гектар черге төгер турган, 80,6 муң гектарага төккен. Ол болза планның чүгле 67 хуузу-дур. Бо талазы-биле Бай-Тайга районнуң совхозтары эң куду көргүзүглерлиг болган. Район планныг ажылдарның чүгле 7 хуузун күүсеткен. Улуг-Хемде байдал оон дээредевес: район планын дөңгүп 24,5 хуу чедирген. Бай-Тайга база Улуг-Хем райкүүскомнарының кодээ ажыл-агый эргелелдериниң кол агрономнары Д. Балчий биле В. Чөржей-оол моон чогуур түңнелди үндүрер ужурлуг.

Маңаа чижек кылдыр чамдык санаашкыннардан ап көрээлинер. Гектар бүрүзүнге 40 килограмм суперфосфатты база 90—100 килограмм нитроаммофосту холуй чажар болза, дүжүттүң хемчээли 2—3 центнер немежир дээрзин химижидилге станциязының ажылдакчылары тодараткан. Үстүнде ады кирген районнарның удуртукчулары болгаш специалистери чеже тонна немелде дүжүттү чидиргенин моон алгаш көөрге билдингир-дир.

Ам химижидилге станциязының ажылының дуржулгазындан чамдык чижектерни киирип көрейн. Азоттуг база фосфаттыг чемишчидилгелер төгер ужурлуг шөлдерге гектар бүрүзүнге 1,5—2 центнер нитроаммофосту төгери ажыктыг болгаш экономиктиг камналгалыг дээрзин «Көк-Тей» совхозтуң баазазынга кылып чоруткан дуржулгалар бадыткаан. Нитроаммофосту одуруглай төккениниң түңнелинде гектар бүрүзүнүң дүжүдү ортумаа-биле 5,4 центнер өскен. А бөдүүн чемишчидилгелерни төккен шөлдүң дүжүдү гектар черге онааштыр 2,2-ле центнер немешкен. Моон алгаш көөрге нарын чемишчидилгелерниң ажыктыы бөдүүн чемишчидилгелерден бедик-тир.

Тараа культураларынга азоттуг чемишчидилгелерни чайгы-күскү үелерде төгер болза, чазын культивация чорудуп турар үеде төккенинден ыракта ажыктыг дээрзин дуржулгалар бадыткап турар. Ооң эки түңнелдерин СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз ам каш чыл көрүп турар.

Күзүн чажар көк-тарааны өстүрерде чылдың-на хөрзүнге гектар бүрүзүнге 20—30 килограмм фосфорну база 40—60 килограмм калийни төгер херек. Ол чорук үнүштүң дазылының дүрген быжыгып, сывының өзеринге улуг дөгүм. Ындыг үнүш часкы-чайгы кандаашкыннарны, изигни шыдажып эртер шынарлыг. А чазын азоттуг база нарын чемишчидилгелерни чажары ажыктыг.

Бо чылын республика 30 муң 350 гектар черге күзүн чажар көк-тарааны тарыыр планныг. Сентябрь 5-тиң медээзин алгаш көөрге, 28 муң 258 гектар черде үрезинни чашкан. Ынчалза-даа эрткен чылдар-биле бир дөмей, чемишчидилгелер складтарда чытпышаан. А чемишчиттинген шөлдер планга удур чүгле 55—60 хуу боол турар.

Чемишчидилгелерниң шынарының бедик чоруу оларны шын кадагалаарындан улуг хамааржыр. «Сүт-Хөл» совхозтуң складтарынга шын эвес шыгжаттынган чемишчидилгелерниң 50 тоннаазы үрелип-баксыраан болганын улусчу контроль бөлүү илереткен. Кол агроном Д. Монгуштуң ээ-харыысалга чок чоруунуң уржуунда, бо чылын келген чемишчидилгелер шөлдерге төктүнүп, а эрткен чылгы ажыглаттынмаан чемишчидилгелер ажыглал чок чыдып берген. Ооң-биле чергелештир чемишчидилгелер мал-маганга чем кылдыр ажыглаар бүдүмелдер-биле холужуп калган. Нитиизи-биле 30 тонна мал чемнеринге холуксаа бүдүмелдер үрелип, актылаттынган.

Республиканың химижидилге станциязының кылып чоруткан эртем-шинчилел ажылдарының түңнелдерин, сүмелерин хынамчалыг шиңгээдип, чаа технологияларны база агрохимиктиг карталарны ажыглап өөренири ажыл-агыйларның тарып өстүрүп турар кодээ ажыл-агый культураларының дүжүдүнүң элбек болурунга дөгүм болур.

Н. ФАДЕЕВ,
республиканың химижидилге төлевилел-шинчилел станциязының агрохимия килдизиниң начальниги.

ЧУРУКТА: «Шекпээр» совхозтуң складында үрелген чемишчидилгелер.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

ЧОННУҢ ШИИТПИРЛИИ

ГАВАНА. (СЭТА). Уругвайның чону демократияны катап тургузар дээш улам-на шиитпирлиг демисежип турарын Кубаның «Боэмиа» журналы бижээн. Уругвайның дерзии шериг эрге-чагыргаларының каржы сүрүүшкүннери болгаш шаажылалдары турза-даа, чурттуң ажылчы чоннары политиктиг организацияларның, профэвилелдерниң калбак эвилелин тургузар, политиктиг партияларны, хамыктың мурнунда Уругвайның Коммунистиг партиязының ажыл-чорудулгазын ажык болдурар дээш улам идепкейлиг туржуп турар.

Шериг эрге-чагыргаларының шыңгыы хоруушкуну турзажок, улус массалар бо чылдың августа болгаш сентябрьның эгезинден бээр кудумчуларже чыскаалып, реакцыыг шериг чагырыкчыларының чоңга удур араатанзыг политиказынга шыңгыы удурланыышкынын илергейлеп турарын журнал демдеглээн.

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). Сандиножу ассамблеяның болгаш Никарагуаның национал катап тургузуушкун чазааның удуртукчу чөвүлелиниң кежигүнү С. Рамирес Меркадо баштаан Никарагуаның чазак делегациязының Моол Арат Республикага найыралчы аян-чоруу доозулган. МАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш МАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ж. Батмунх болгаш Р. Рамирес Меркадо оларның аразынга ужуражыышкын болган. Ийи чурттарның аразынга харылзааларны хөгжүдериниң болгаш делегейниң чугула айтырыгларын ужуражыышкын үезинде чугаалажып көрген.

Ийи чурттарның болгаш партияларының аразынга харылзааларның чедиишкинниг хөгжүлдезин чугаалажыышкыннарның киржикчилери сеткил ханыышкыны-биле демдеглээнин нады кылган дыңнадыгда онзалап айыткан. Бодунуң революстуг чаалап алыышкыннарын камгалаар, хамааржышпас чоруу болгаш бүрүн эргези дээш, америк империализмниң чимзениишкиннеринге удур Никарагуаның чонунуң чөптүг демиселин Моол Арат Республиканың бүрүн деткип турарын документиде илергейлээн.

ШЫҢГЫЫ ШҮГҮМЧҮЛЭЭН

БОНН. (СЭТА). Америк ядролуг чаа ракеталарны ГФР-ниң девискээринге эккеп тургузар бе, азы тургуспас бе айтырыгга хамааржыштыр Германияның Федеративтиг Республиказының чазааның туружун ГФР-ниң сураглыг политиктиг ажылдакчызы, ГСДП- ден бундестагта депутат Карстен Фойгт буруу шаап, шыңгыы шүгүмчүлээн. Америк ядролуг чаа ракеталарны чурттуң девискээринге эккеп тургузарының айыылдыы ГФР-ниң чазаа чедир үнелеп көрбейн турар-дыр деп, журналистерге ол чугаалаан.

Ортумак ыракшылдың ядролуг америк чаа ракеталарын Барыын Германияның девискээринге эккеп нептередир чорук Чөөн болгаш Барыын чуктуң аразында харылзааларны баксырадырынга чайлаш чок чедирер ийик деп, Фойгт медеглээн.

ВАШИНГТОНДА БАРГАН

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Португалияның президентизи Рамалью Эанеш АКШ-тың найысылалы Вашингтонда чеде берген. Рейганның администрациязы ооң-биле чугаалажыышкыннарны бодунуң сорулгазынга ажыглап, АКШ-тың дайынзырак политиказының айбынга Португалияны киирип алыр бодап турар.

Р. Эанеш күрүнениң аян-чоруун кылып, АКШ-ка бир-ле дугаарында барып турар. АКШ-тың президентизи Рейган-биле болгаш күрүне секретары Шульц болгаш камгалал министри Уайнбергер-биле ол ужуражыр дээн.

Португалияның президентизи-биле чугаалажыышкыннарның бүдүүзүнде АКШ-тың президентизи Рейган чүве чугаалаан болгаш дараазында сан-хөө чылында Португалияга 150 миллион доллар дузаламчыны америк администрацияның бээр деп турарын чарлаан. Ол дузаламчының хөй кезии шериг сорулгаларынга чарыгдаттынары билдине берген.

ЭФИОПИЯ ТАЙБЫҢ БОЛГАШ ДЕПШИЛГЕ ДЭЭШ

Аддис-Аббебага артиллерияның сентябрь 13-түң эртенинде чаңгыланып үнген 21 дааштаашкыны революцияның тоску чылын таварыштыр Эфиопияга байырлалдарның эгелээнининиң дугайын медээлеп дыңнаткан. Байырлалдың эң кол чүүлү—В. И. Ленинге тураскаалды эфиопи найысылалга ажытканы болган, ол дээрге делегей пролетариадының баштыңчызынга Африка диптте бир дугаар тураскаалдыр. «Революцияның алдарлыг оюн таварыштыр байырлал кижини кижи молчүүр чоруктан хостуг ниитилелдиң үндезиннерин тургузарының оруунга, социалистиг дем каттыштырылга чурттары-биле найыралды быжыглаарының оруунга социалистиг Эфиопияның чедиишкиннерин чырыткыдачак көргүзүү болу берген» деп, «Аддис земен» солун бижээн. Сөөлгү чылдарда Эфиопияга янзы-бүрү адырларга ханы чаартылгаларны боттандырарынга көскү чедиишкиннер чедип алдынган. Ол хамыктың мурнунда чоннуң хөй нуруузу чурттап турар эфиопи кодээге хамааржыр. Аграр революциязы—Африканың төөгүзүнде эң-не боттуг мөзүлүг реформа—революция мурнунда черниң 80 хуузу феодалдарның болгаш хүрээ-хиит ээлериниң болуп турган эфиопи кодээниң социал-экономиктиг бүгү бүдүш-шинчизин үндезини-биле өскерткен. Ам черни тараачыннарга болгаш кооперативтерге дамчыдып берген. Кодээ ажыл-агыйга революстуг чаартылгаларны боттандырарынче кодээ ажыл-ишчилерни мобилизастаарынга боттарында 6 миллион чыгам кижини каттыштырган тараачыннар эвилелдери шиитпирлиг рольду ойнап турар.

Өөредилге талазынга чедиишкиннери дээш ЮНЕСКО-нуң Н. К. Крупская аттыг делегей шаңналын Эфиопияга тывыскан. Бижик билир кижилерниң санының талазы-биле мырыңай чоокка чедир делегейге эң сөөлгү черлерниң бирээзин ээлеп турган бо чуртта бижик билбес чорукту узуткаарының нити-национал кампаниязының беш чылының дургузунда 11 миллион хире кижини, азы чогуур назылыг чоннуң 30 ажыг хуузун бижикке өөреткен.

Улус ажыл-агыйының амгы үе адырларын Эфиопияда дүрген темпилер-биле тургузуп турар. Национал экономиканы комплекстиг кедүүрериниң хересенге бирги ээлчеглиг сорулгаларының бирээзи кылдыр революстуг чазак энергетиканы хөгжүдерин көрүп турар. Совет Эвилелиниң техниктиг деткимчези-биле Ваби хемде Мелке-Ваканеде тудуп турар электростанция адырының баштайгы бүдүрүлгези болур.

Массаларның политиктиг медерелин бедидер талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар. Эртемниг социализмниң теориязын удуртулга болдурган партияны тургузарының ажыл-херээ доостур чадаже кирген.

Империализмниң чимзениишкиннерин үзе шаварынче, тайбыңны быжыглаарынче, колониализмниң артыышкыннарын чок кылырынче угланган идепкейлиг политиканы Социалистиг Эфиопия делегей аренаазында чорудуп турар. Африканың хамааржышпас чурттарының ниити херектеринге ол идепкейлиг киржип, империалистиг болгаш реакцылыг күштерниң чимзениишкиннерин барымдаалааш, оларны сырый каттыштырарынга идиг берип турар.

Совет Эвилелиниң болгаш Эфиопияның аразында кайызынга-даа ажыктыг харылзаалар чылдың калбарып болгаш ханылап орар, ийи чурттуң аразынга найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында беш чыл мурнунда чардынган керээ ол харылзааларның үндезини болу берген.

С. КУЛИК.
(СЭТА).

УДУРЛАНЫЫШКЫН УЛАМ ЧИДИГЛЕНГЕН

Чаа америк ядролуг ракеталарны Барыын Европаның чамдык чурттарынга сайгара тургузар дээн НАТО-нуң шиитпирин боттандырып эгелээр дээн декабрь ай чоокшулаан тудум-на, бурунгу диптти америк ракета-ядролуг полигон болдурарынга тайбыңның европейжи талалакчыларының удурланыышкыны улам идепкейжип орар. Политиктиг хайгаарыкчыларның бодалы-биле алырга, баштайгы согуушкун таварыштырарының чепсээ болур чаа «першингтерни» Пентагонуң эккеп сайгара тургузарын бодап турары Барыын Германияга күс онза «изиг күс» болур. Ядролуг боеголовкаларны сырый тургусканының талазы-биле делегейге ам безин бирги черни ээлеп турар боттарының чуртунга кайы хире улуг айыылдар кыжанып турарын Германияның Федеративтиг Республиказының чурттакчылары улам тода билип кел чыдар.

Ындыг билиишкинниң дугайын, чижээлээрге, мындыг факт херечилеп турар: НАТО-нуң ракета-ядролуг планнарын Бонңуң хүлээвезин негеп турар «Крефельд кыйгырыының» адаанга ам безин ГФР-ниң 4,7 миллион ажыг чурттакчылары боттарының аттарын салган. Сөөлгү үеде санал-онал алыышкыннарының түңнелдериниң көргүскенин ёзугаар алырга, ол планнарга Барыын Германияның чурттакчы чонунуң үштүң бир хуузу удурланып турар.

Баден-Вортемберг чериниң ГСДП-зиниң чаа Оффенбургка болган онза съездизиниң шиитпирлери база антимилитарисчи хөөннерниң илерели болган. «Першинг-2-лерни» болгаш чалгынныг ракеталарны ГФР-ге сайгара тургузарынга удурланып турарын ооң делегаттары тодаргай болгаш шуут чугаалаан. ГСДП-ниң парламент фракциязының даргазының оралакчызы А. Эммерлихтиң бодалы-биле алырга, ол партияның өске-даа черлерде организациялары Баден-Вортембергтиң социал-демократтарының үлегер-чижээн эң чоокку үеде-ле эдере бээрлер. Съездиниң шиитпирлери ГСДП-де нити угланыышкынны бадыткап турар.

Чыскаалдарны тарады ойладыр болгаш оларның киржикчилерин кандыг-бир хоозун чылдактар-биле кара-бажыңнарже киир октаар эргени эрге-чагыргаларга берип турар хоойлу-төлевилелин ГФР-ниң чазаа ажылдап кылган-даа болза, дайынга удур шимчээшкин Барыын Германияда улам күш кирип орар. Шак ындыг даап бодаан чылдактарны тургузуп алыры-биле барыын-герман шивишкип албан черлери өнчүк-чөңгээчилерни ам безин белеткеп эгелей берген. Алыс түңнели октябрь 15-22 хүннеринде «Хөделиишкиннер неделязы» болу бээр чыскаалдарга коммунистер, социал-демократтар, «ногааннар партиязының», профэвилелдерниң, шажынчы, аныяктар болгаш өске-даа хөй-нити организацияларының кежигүннери киржир. Ол чыскаалдарны Боннга, Гамбургка, Штутгартка болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынга эрттирер. Удурланыышкынның хевирлери янзы-бүрү: митингилер, олура эрттирар чыскаалдар, ракета баазаларының чанынга чыскаалыышкыннар болгаш оон-даа өске-лер болур.

«Америк ракеталарны Европага чагдатпас», «Ядролуг үүлгедиишкинге моондактаар» дээн кыйгырыглар британ ортулуктарда, Италияда болгаш диптиң өске-даа чурттарында база улам ыткыр чаңгыланып турар.

В. СЕРОВ.
(СЭТА).

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЭКИ

Кызыл районда мал семиртир «Сукпак» совхозтуң ажылчылери Совет Тываның 40 чыл оюнга уткуштур ажыл-агыйлар аразында калбарган социалистиг чарышта идепкейлиг киржип турар. Коллектив 9 айларда план ёзугаар 1100 тонна эът бүдүрер турган, ону херек кырында 1118 тонна кылдыр күүсеткеш, 1090 тонна продукцияны сайгарган.

Чыл эгезинден бээр сентябрь айга чедир мыйыстыг бода малдың баш санының немелде деңзизи хонукта ортумаа-биле 664 грамм чедип турар.

Мал ажылдакчыларының аразында социалистиг чарышка, Т. П. Сурыкиниң удурткан звенозу мурнап, хонукта 711 грамм немелде деңзини ап келген. А Мухачевтуң звенозунуң көргүзүү—хонукта 720 грамм чедип турар.

Совхозтуң тускай эртемниглери, мал ажаакчылары, механизаторлар болгаш өске-даа ажылчыннар эвээш чарыгдалдарны үндүрүп турган, хөй продукцияны алыр сорулгалыг, күжениишкиннинг ажылдап келгениниң түңнелинде, ажыл-агый 910 муң рубль орулганы алыр турган, 1 млн. 230 муңну алган.

В. КАРА-САЛ.

НАЙЫРАЛГА ТУРАСКААТКАН

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң ном үндүрер черлеринге үндүргеп бөлүк номнарның ады «Биче улустарның улуг салым-чолу». Ында Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының дугайын чугаалап турар.

Ук бөлүктен «Акы-дуңмалышкы чоруктуң сылдыстары» деп чыындыны Бурятияның ном үндүрер чери парлаан. Шак ындыг чыындыларны Чөөн Сибирьниң, Красноярскиниң, Магаданның, Тываның, Хабаровскиниң болгаш Якутскиниң дээш өске-даа ном үндүрер черлер моон мурнунда парлап тургулаан.

Уралдан Оожум океанга чедир чаптылган Сибирьниң делгем девискээринде үжен ажыг биче улустар чурттап турар. Шаг шаанда оларның дыка хөйү ужук-бижик чок чораан. Ынчалза-даа оларга Октябрь революциязы-биле кады аас-кежиктиг амыдырал келген, олар ам бедик чадаже хөгжүп сайзыраан.

Биче улустарның чечен чогаалының сайзыраарының кол үндезиннериниң бирээзи улустарның найыралы болур. Совет чогаалчыларның бир демниг отрядында манси Юван Шесталов, нивх Владимир Санги, юкагир Семен Курилов, чукча Юрий Рытхэу, долган Огдо Аксенова, эвенк Алитет Немтушкин дээш өскелер-даа деңге базып орарлар.

Чыындының «Акы-дуңма литератураларның сылдыстары» деп бөлүүнде чогаалчыларның боттарынга сөс берген. Биче улустарның чечен чогаалының сайзыралын бүгү совет литератураның байлак дуржулгазы-биле, национал культураларның бот-боттарын байытчып турары-биле тайылбырлаан. Бо бүгүге орус дылдың ужурутказы үнелеп четпес улуг.

Тыва шүлүкчү Ю. Кюнзегеш мынчаар чугаалаан: «Орус дыл бистиң чуртувуста нациялар арзында харылзажырының, бүгү делегейниң ажылчы чоннарының интернационалчы найыралының дылы болбушаан, онзагай рольду ойнап турар. Орус дылче очулганың ачызында, бистиң чогаалчыларывыстың романнары болгаш тоожулары бистиң чурттуң миллион-миллион номчукчуларынга четкен болгаш даштыкы чурттарже дамчый берген».

Үстүнде номда чогаалчыларның шүлүктеринден болгаш очерктеринден аңгыда, эртемденнерниң, журналистерниң, искусствоведтерниң чүүлдери, документалдыг байлак материал чыгдынган.

«Чалгыннаалган музаларның дем каттыжылгазы» деп эгеде Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүң улустарының хөй талалыг аныяк уран чүүлүнүң дугайын төөгээн. Театрларның, ансамбльдерниң чогаадыкчы коллективтерниң ажылын, чамдык чурукчуларның, скульпторларның, композиторларның ажыл-чорудулгазын, оларның национал онзагай талазын айтып, чогаадыкчы кыптыгыышкынын, чаа чүүлдерни могаг чокка дилеп тып турарын авторлар көргүзүп турар.

«Дерсунуң кежиктиг чолу» деп очеркти В. Локонов бижээн. Ында РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзуктуң чогаадыкчы ажылын көргүскен.

Номнуң сөөлгү эгезинде Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады, уран-шевер даш чонукчузу мастер Байыр Байындының дугайында солун материал-биле таныжар бис.

«Кызылдың кыдыында, шапкын агымныг Каа-Хемден ырак эвес черде, улуг эвес бажыңда Байыр Сарыгович мында чурттап турар, ооң мастерскаязы база ында. Байынды — сураглыг уран-шевер тыва мастерлерниң бирээзи. Ол чонар-дашты далаш чокка шеверлеп, чазап орар. Ооң кылган ижигден чоорту те ылавылаттынып келген. Мастер тени канчаар көргенил? Мыйыстарының элдептиин аа, черге чедип турар.

Даш чонукчузу мастерлерниң баштыңы Монгуш Черзи мынча деп чугаалап чораан: «Дашты шеверлеп кылыр бетинде, бодум ону үр-ле топтап, ында чүү чаштып чыдарын тып алгыжемге, кайгап орар мен. Көрүңер даан, кылагар чонар-даш-дыр. Ында аъттыг эрес эр халдып орар. Дашта артык чүүлдерни ап каантарымга, ол аъттыг кижи чоорту чуруттунуп келир» деп очерктиң автору Б. Петров чугаалап турар.

Үстүнде көргенивис номда академик А. П. Окладников база чүүлдү бижээн. Ол Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының төөгүзүн, амыдырал байдалдарын, чаңчылдарын хөй чылдарда ханызы-биле шинчилеп келген. Ук улустар чүс-чүс чылдарның аар-берге дарлалын көрүп чораан-даа болза, амыдыралга чүткүлдүг, келир үезинге бүзүрелдиглер, оларның культуразы болгаш уран чүүлү онзагай бот-шынарлыг, адаөгбелеринден салгап алган чаагай чаңчылдарын — бойдуска хумагалыг хамаарылганы, улуг кижилерни ханы хүндүткел-биле көөрүн, чаагай сеткил болгаш хүндүлээчел чорукту, күш-ажылга хандыкшылды, төрээн черинге бердинген чорукту салбайн чоруурлар.

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң биче улустарында кайгамчык бот-тывынгыр ансамбльдер, ыраажылар, музыкантылар, каастакчы уран-шеверлер бар. Оларның чогаадылгазы бүгү-эвилелдиң, харын-даа делегейниң шаңналдарын чедип ап турар.

«Акы-дуңмалышкы чоруктуң сылдыстары» деп номну хөй авторлар бижээн. Ук номнуң тыптып келгени-даа бистиң чуртувустуң улустарының бузулбас найыралының, быжыг чаңгыс эвиниң херечизи болурдур.

В. НИМБУЕВ.

Улан-Удэ.

Кызылдың школачылары Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыы-биле өлген дайынчыларга тураскаалдың чанынга чыгып келген. Оларның холдарында тайбынны камгалаарының чугулазын негээн килеңнээшкинниң сөстерин бижээн кыйгырыглар, ол ышкаш тайбың кужу—көге-бугалар чуруктары. «Делегейниң уругларынга — мөңге тайбың!», «Нейтроннуг бомба кажан-даа турбазын!» дээн лозуңнар.

Кызылдың школаларының пионер, комсомол организацияларының төлээлери, хоочун башкылар килеңнээшкинниң сөстерин чугаалап турганнар.

ЧУРУКТА: Кызылдың школачылары митинг үезинде.
О. ДАРОВТУҢ фотозу.

Өңнүктерниң үнү

ЛЕНИНГРАДКА

Ленинград —
иҗиккеним
аал ышкаш.
Ленинград—
доруктурган адам ышкаш.
Эртем-билиг,
өртемчейни таныырының
Эге ужуун
чажымда
маа өөренчик мен.
Кайгап ханмас
хуулгаазын чурттталганың
Казапчазын
чажымда
маа
артажык мен.
Ленинград —
идер-чалыы назыным дег,
Ленинград —
изиг,
уян сеткилим дег.
«Эргимим» дээн
кыстың үнүн
айдың дүне
Эң-не баштай
Нева хемге дыңнажык мен.
Ынакшылдың
элдеп күштүг уралын
Ынчаарда
маа
Чайгы Садка таныжык мен.
Ленинград —
хомудал чок салымым сен.
Ленинград—
холдан салбас игилим сен.
Чеңга, хөйге аян тудуп бараан болган
Чогаалымның угу-дөзү оон үнген.
Чечен сөстүң дүлгүүрүн
моон тыпкан болгаш.
Сеткилимден
четтирдим деп сөглеп чор мен.

С. ПЮРБЮ.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ЫРААЖЫЗЫ

Республика библиотеказының национал болгаш чурт-шинчилел литературазының бирээзи, Тываның күрүне шаңналының лауреады драматург очулдурукчу болгаш прозаик Сергей Бакизович Пюрбюнуң 70 харлаанынга тураскааткан «Чалыы назынның ыраажызы» деп номнар делгелгези дериттинген. Ында шүлүктер болгаш рассказтар чыындыларын, шиилерни, Москваның төп ном үндүрер черлеринге парлап турган чыындыларны, чогаалчының амыдыралын болгаш чогаадыкчы ажыл-ижин чырыткан материалдарны делгээн.

Ол номнарның арзында Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тываның арат чонунуң Кызыл шеригге чаңгыс кижи дег демниг дузазын көргүскен, чогаалчының шүлүктериниң баштайгы чыындызы болур 1943 чылда үнген «Кызыл коъш», улустарның бузулбас найыралын, Совет Армияның эрес-маадырлыг тиилелгезин алгап-йөрээп, латин үжүк-биле 1944 чылда парлаттынып үнген «Эртенгиниң ыры» деп номнар база бар.

Делегей литературазының алдын фондузунда кирген А. С. Пушкинниң өлүм чок чогаалы болур «Евгений Онегин», М. Горькийниң «Кыс болгаш өлүм», «Артамоновтарның ажыл-үүлези», Л. Толстойнуң «Хаджи Мурат», орус улустуң аас чогаалы «Орус маадыр Илья Муромец» деп С. Б. Пюрбюнуң очулгазы-биле тыва дылга үнүп турган чогаалдарны, С. А. Сарыг-оолдуң, Ю. Ш. Кюнзегештиң, А. Ф. Емельяновтуң болгаш өске-даа чогаалчыларның С. Б. Пюрбюге тураскаадып бижээн шүлүктерин ол делгелгеден сонуургап көрүп болур.

З. МОНГУШ.

УКРАИНАДАН ЧАГАА

Степан Агбанович Сарыг-оол бодунуң 75 харлаанынга каш-ла ай чедир чурттавайн барганын хараадал-биле дыңнаан бис. Ооң ады украин улуска чоок, билдингир, ол украин культура-биле таныш болгаш ону бедик-биле үнелеп чораан.

Степан Сарыг-оолдуң чурттап эрткен оруу чиик эвес, нарын. Бичии чылдарында кадыг-берге чурттталганы чурттап эрткеш, сөөлүнде барып атсураглыг чогаалчы болган. Тарас Шевченко база ындыг орукту чурттап эрткен. С. Сарыг-оол төрээн чериниң ырлары-биле чергелештир украин ырларга ынак чораан. Чогаалчы тыва болгаш украин улустарның культуразын арзында харылзаштырып, ону улам ханылаткан.

1982 чылдың декабрьда «Литературная Украина» солунга С. Сарыг-оолга тураскааткан чүүлдү парлаан. Чогаалчының чогаадыкчы оруун чүүлге толарадып, ооң украин литератураа ынакшылын көргүскен. Чогаалчының бодунуң хууда библиотеказында украин номнар кончуг хөй деп билир мен. Солунга парлаттынган чүүлдү С. Сарыг-оолга чорудуп берген мен. Ол аңаа сеткили ханып өөрээн.

Украинада үндүрүп турар энциклопедияларда С. Сарыг-оолдуң дугайын база чугаалап турар. 1976—77 чылдарда үнген «Шевченконуң словарында» Степан Агбановичиниң Шевченко дугайында чогаалдарынга хамаарыштыр чүүлдү бижээн. Чижээлээрге, «Дүш» дээш өске-даа хөй-хөй шүлүктерин ол очулдурган. Шевченконуң шүлүктериниң чыындызы 1954 база 1964 чылдарда Кызылга парлаттынгылаан.

«Улуг Шевченкодан өөренип чордум» деп чүүлдү С. Сарыг-оол «Шын» солунга чогаалчының 150 чылынга тураскаадып парлаткан. Украинага тураскааткан ооң «Мөңге алдар» деп шүлүүн база билир бис.

Павло ДУБИНКА.
Жданов хоорай.

АК БУЛУТ— МЭЭҢ ОРУУМ

Көшкен ак булуттар
Хөвең дег хөюг чиик,
Көккүр сүүр сыннарны
Көжегелеп шимээн.

Ангорлар чөөгү дег,
Ак булут—мээң оруум.
Тоолзуг ораным
Тожуже аппар чор.

Куш чеңгиир аргажок
Меңгилиг бедиктер
Курбустуже чоргаар
Берзенип үнгүлээн.

Ангорлар чөөгү дег,
Ак булут—мээң оруум.
Тоолзуг ораным
Тожуже аппар чор.

Портка ара хонза-даа,
Тожумче ужар мен.
Борбак кара эжим
Доңган баарым чылдыр.

Ангорлар чөөгү дег,
Ак булут—мээң оруум,
Тоолзуг ораным
Тожуже аппар чор.

К. ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Ташкентиниң аалчылары— даштыкы туристер ол хоорайның уран чурумалдыг, солун көрүштүг черлери-биле таныжып турлар.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЕРЕВАН МАРГЫЛДААГА БЕЛЕН

Бо хүннерде Совет Арменияның найысылалы улуг найыр-байырга белеткенип турар хоорай шиничилиг. Улуг магазиннерниң калбак шилдеринде, гостиницаларның база административтиг бажыңнарның хаалаларында чараш эмблема— «Делегей болгаш Европа чемпионады. Чиик атлетика. Ереван-83» деп бижиктиг бөмбүрзек чуруу көстүп келгилээн.

— Делегейниң ол хире улуг маргылдаазын бистиң хоорайывыска эрттирери дээрге, шынап-ла улуг спорт байырлалы-дыр—деп, Арменияның Спорт комитединиң даргазының бирги оралакчызы Микаел Испирян чугаалады.— Делегейниң эң шыырак штангистериниң ээлчеглиг спортчу шуулганын эрттирер чер кылдыр Ереванны шилип алганы таварылга эвес деп бодаар мен. Сөөлгү чээрби чылдарда армян аар атлеттер эң-не бедик дээн чергелиг маргылдааларга чаңгыс эвес удаа улуг чедиишкиннерлиг болгулаан. Чурттуң шилидек командазының составынга бети дээрге бистиң үш штангизивис кирер деп билип турар бис. Олар дээрге делегейниң хөй дакпыр чемпиону болгаш рекордчузу, Москва олимпиадазының тиилекчизи Юрий Варданян, а ол ышкаш бистиң чуртувуста база даштыкыда билдингир, делегейниң хөй-хөй маргылдааларының тиилекчилери болгаш рекордчулары Юрий Саркисян биле Оксен Мирзоян-дыр. Ол спортчулар амгы үеде күженишкиниг тренировкалап турар болгаш боттарының дензизинге чедишкинниг болурунга идегеп турарлар.

Бо хүннерде чемпионаттың организакчылары кызыг-чай чок. Ереван хоорвүүском делегейниң он-он чурттарындан атлеттерни болгаш спортка ынактарны хүлээп алырынга белен болур дээш хөйнү кылган. Чемпионат киржикчилеринге таарыштыр культура программазын тускай ажылдап кылган. Олар маргылдаалардан болгаш тренировкалардан хостут үезинде делегейниң эң бурунгу хоорайларының бирээзиниң байлак культуразы база амгы амыдыралы-биле таныжар аргалыг. Туристээрнге кордүнген программа база улуг болгаш хөй янзы. Спортка ынактар «Двин», «Армения», «Ани» деп эптиг отельдерге чурттаар, делегейниң эң чараш хөлдериниң бирээзи — Севанга баар, Арменияның онзагай черлерин кезип көөр.

Маргылдаалар чаа Спорт ордузунга эртер. Ооң дугайын ол тудугнуң төлевилекчи-архитекторларының бирээзи Артур Тархарян мынча деп чугаалады:

— Спорт ордузу Ереванның чараш булуңнарының бирээзинде тургускан чаа спорт-концерт комплекизиниң бир кезээ.

Комплекстиң улуг залынга чеди муң чедир көрүкчү кирер. Ооң 2000 дөрбелчин метр чыгыы аренازынга футболдан аңгыда, спорттуң барык-ла бүгү хевирлеринге — чиик атлетикага болгаш хоккейге, гимнастикага болгаш бокска маргылдааларны, спорт байырлалдарын эрттирип болур. 1000 олуттуг дескинип турар тускай трибунаны кылган, ону херек апаарга, концерт залынга немелде олуттар кылдыр азы спорт залынга немелде трибуна кылдыр ажылгаар. Октябрь 18-те чаа Спорт ордузунга делегейниң болгаш Европаның чемпионадының байырлалдыг ажыдыышкыны болур. Ол дээрге Арменияга эртип турган маргылдааларның эң улуу.

Геворг ОГАНЕСЯН.
ПМА-ның корр.

СОЛУН БОЛГАН

«Тыва кобальт» комбинаттың коллективтериниң арзынга стол теннизинге командалар арзында бирги чер дээш маргылдаа Хову-Аксы суурга чаа болуп эрткен. Аңаа 10 команда киришкен. Шыңгыы оюннарның түңнелинде, бирги черни энергоцех командазы алган, ийиги—үшкү черлерни гидрометаллургия цехиниң болгаш № 1 школаның командалары үлешкен. Эр улустарның арзынга бирги черни Торжу, ийигизин—Балахчин, үшкүзүн — Монгальбия олар ээлээн.

Стол теннизинге хууда бирги чер дээш маргылдаага 42 кижи киришкен. Херээжен спортчулардан Гулякова, Аракчаа, Оюн олар шылгарааннар.

Х. КУЖУГЕТ,
маргылдааның кол судьязы.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

телевидение

СЕНТЯБРЬ 18-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—«Үе». 8.40 —«Зарядкаже, чыскаал!» 8.55—«Оттурукчу». 9.25 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 10.25—«Калыкшыл». 11.10 — «Эртенги почта». 11.40 — Волейболга Европа чемпионады. ССРЭ-ниң болгаш Румынияның шилилдек командалары ужуражыр. 12.15 — 12.30 —Чапсар. 12.30 — «Көдээниң шагы». 13.30 — «Музыка киноскузу». 14.00 — «Даайым дужу». Ф. Достоевскийниң тоожузундан тургускан. 17.45 — «Делегей панорамазы». 18.30 — 18.45 — Чапсар. 18.45 — Бөгүн — Арга-ыяш ажылдакчыларының хүнү. 19.15 —Концерт. 20.00—«Аян-чорукчулар клуву». 21.35 — Концерт. 22.05 — Баскетболга Европа чемпионады. Херээженнер. 22.45—22.55 — Теледедээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — «Зарядкаже, чыскаал!». 8.20 — ПТУ дугайында эң эки дамчыдылга дээш Бүгү-эвилел конкурузу. 9.00 — Мультфильм. 9.10 — Документалдыг фильм. 10.00— П. Егоров ойнаар (фортепиано). 10.50 — «Чурагачы». Тележурнал. 11.30 — В. Амлинский. «Чалгааранчыг эвес сад». 12.10 — ССРЭ--ниң улустарының VIII Чайгы спартакиадазы. Парашют спорту. 12.30 — Игорь Шамонуң ырылары. 13.00 — Документалдыг телефильм. 13.20 — «Синдикат-2». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 5-ки сериязы. 14.25 — «Билдингир-даа болза, бүзүренчиг эвес». 15.25 — Концерт. 15.45 — Экранда кинокомедия—«Аас-кежик». 17.00 — Хоккейге ССРЭ чемпионады. ЦСКА—«Сокол» 19.15 — Бистиң корреспондентилеривистиң чугаалары. 19.45 — «Чулпанның тараалары». Чаа фильм. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Музейлерде болгаш делгелге залдарында. «Эрмитаж». 15-ки фильм — XVIII вектиң ийиги чартыында Францияның уран чүүлү. 20.45 — Орус композиторларның романстарын Л. Макартичян күүседир. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Мистер Икс». Урал-чечен телефильм. 23.05—23.50 — Футболга ССРЭ чемпионады. «Шахтёр»—«Днепр».

Сентябрь 19-тан эгелеп бистиң республиканың найысылалы Кызыл хоорайга Арменияның күрүнениң ыр болгаш танцының «Оровел» ансамблиниң концерти болур. Найысылалдың чурттакчыларынга улустуң ырларын болгаш танцыларын, совет авторларның чогаалдарын бараалгадыр.

Ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Левон САРКИСЯН. Билеттерни хөгжүм-шии театрының кассазында садып турар. Концерттер 18.30, 21.00 шактарда хөгжүм-шии театрынга болур.

ХАРЫЫ

«Шынның» сентябрь 11-де үнген номеринге кроссвордту Тес-Хемниң Самагалдайдан С. А. Салчак, Кызылдан Ч. М. Ооржак олар эң баштай шын тыпканнар.

Кроссвордтуң харыызы бо:

УЗУН ДУРГААР:
1. Балдерис. 2. Дыргак. 3. Сыын. 4. Чола. 5. Октава. 6. Гармошка. 9. Чулар. 15. Меңги. 16. Карак. 17. Набат. 18. Оскар. 21. Академик. 23. Карандаш. 25. Балар. 27. Анкета. 28. Сарлык. 31. Ария. 33. Чыыш.

ДООРА ДУРГААР:
7. Базырык. 8. Доскаар. 10. Гана. 12. Чылан. 13. Орук. 14. Акша. 15. Макаренко. 19. Сүге. 20. Сула. 21. Алыг. 22. Арык. 24. Инкубатор. 26. Каша. 28. Сорт. 29. Чулук. 30. Кран. 32. Очур. 34. Шинтпир. 35. Кызырак.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Абдулла» 11.20, 14.10, 17.00, 20.00, «Вук» 10.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, «Все наоборот» 10.40, 12.10, «Твоя любовь» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Обещаю быть» 11.00, «Четыре мушкетера» 14.30, 17.10, «Свадебный подарок» 12.20, 20.00 шактарда.
«ЕНИСЕЙ»: «Талисман» 15.00, «Клятвы и обещания» 16.30, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Семеро солдатиков» 10.30, «Торпедоносцы» 15.00, 19.50, «Эскадрон гусар летучих» 12.00, 17.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Сокровище византийского купца» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 21.00, «Шурочка» 18.40 шактарда.
«ВОСТОК»: «Свадебный подарок» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Полосатый рейс» 10.00, 11.50, 13.50, 15.00 «Абдулла» 17.20, 20.10 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «К своим» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ЭРГИМ НОМЧУКЧУЛАР!

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1984 ЧЫЛДЫҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ ЭГЕЛЭЭН.

Чагыдылганың чылда өртээ 7 руб. 80 көпеек, а чартык чылда—3 руб. 90 көпеек.

«Шынны» чагыдып алыңар.

Ажык чугаага хамаарыштыр

ТҮҢНЕЛДЕН ҮНДҮРЗЕ

Паспортун көөрге, хып дээн аныяк. Ынчалзажок ооң арнын дырышкактар шыва алы берген. Ол нерв аарыының эмнелгезинге дыка берге байдалдыг келген. Ооң баары ыжык база өкпезинге дегдире берген болган. Элээн болганда Василий Петрович миниип келгеш: «Чүге чурттап чоруур мен? Өг-бүлем кайыл?» деп айтыртынган...

Ол каң-кадык оол болуп өскен. Эш-өөрлүг-даа, кижилерге ээлдек-эвилең чаңныг-даа чораан. Ажыл-ишке-даа хандыкшылдыг.

Ада-иези оглунче шоолуг-ла кичээнгей салбайн барган. Оол 15 харлааның хүнүн эрттирип турда, арага ижерин безин ада-ие аңаа чөпшээрепкен. Чоорту ол оол ындыг байырлалдардан чыда калбайн киржип, арагаже кирген. Ортумак школа дооскан соонда, ол тудуг институдун дооскан. Ол үеде өг-бүлелиг-даа апарган. Кадайы Надежда Николаевна болгаш уруу Вера ону ажылдан кээрге, изиг ынакшыл-биле уткуп аарлар. Өг-бүлениң бо аас-кежиктиг амыдыралы үр болбаан. Оларның солун болгаш чаагай чурттталгазынга арага шаптыктаан.

Аныяк инженер ажылынга шуудап чадап-ла чорааш, арагага хандыкшааш, тайып дүшкен, ол чүгле шилче көөр кижи апарган. Бажыңынга байлак библиотекалыг турган. Оозунда номнарын догерезин садып ишкен. Ол арага аарыындан каш удаа эмнеткен. Ынчалзажок ол бодунуң багай чаңчылындан адырлып чадаан. Кудумчу кезип, тояп арагалааш, база катап эмнелгеге ийи неделя чыткан. Ниити организми кошкааныындан, эмнээшкинни ол угбайн барган.

Кижи бүрүзү бодунуң салым-чаяаныының ээзи болур ужурлуг. Ол салым-чаяанны кижи бүрүзү боттарының күзели-биле башкарар. Бодун төлептиг мөзү-шынарже углап чорууларының амыдыралы бай-шыырак, сагыш-сеткили өөрүшкүлүг дээрзин билир бис. «Шын» солунда Д. Иргиттиң «Амыдыралдың хөлегезинде кымнарыл ол?» деп чүүлүнге холбаштыр бо чижекти маңаа кирдим. Ынчангаш арагага хандыкшып чоруур ийи-чаңгыс кижилер частырыын эдип, чурттталгазындан түңнел үндүрери күзенчиг-дир.

А. БЕЗПРОЗВАННЫХ.
Кызыл хоорай.

Редакцияның адрези: 667000. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 3 Телефоннары: Редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харыысалгалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-23-35 партийжи амыдырал болгаш үлегүр килдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, чагаа килдизиниң 2-41-27, информация килдизиниң 2-20-60, культура килдизиниң 2-23-54 көдээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, корректорларының 2-27-41, бухгалтериязының 2-12-45, солун кээлбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чагыг № 2004.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1). ТС—01578.